

ધર્મના તત્વજ્ઞાનનાં વ્યાખ્યાનો

પહેલું વ્યાખ્યાન:

ઇશ્વર છે તેની શી ખાતરી?

કર્તા:

રેવરન્ડ ડબ્લ્યુ. ઊલુમ મલિગન

M. A., B. Litt., Ph. D.

દ્વિતીયાવૃત્તિ]

[મૂલ્ય. ત્રણ આના.

અનુક્રમણિકા

				૫૬૬
	જે બોલ			૩-૪
૧.	નાસ્તિકની વાણી	૫-૧૫
૨.	આસ્તિકની વાણી	૧૫-૩૦
	(૧) માણસ વિચાર કરનાર પ્રાણી છે.	...		૧૬-૨૧
	(૨) માણસ લાભણીયુક્ત પ્રાણી છે	૨૧-૨૨
	(૩) માણસ નૈતિક પ્રાણી છે	૨૨-૩૦
	(અ) ધમ્માશક્તિનું રહસ્ય	૨૩-૨૪
	(બ) પ્રેરકશુદ્ધિનું રહસ્ય	૨૪-૨૮
	(ક) પ્રેરકશુદ્ધિની ઉત્પત્તિ	૨૮-૩૦
૩.	પ્રકટીકરણની વાણી	૩૧-૩૩

બે બોલ

રેવ. ડૉ. મલ્લિકાને પોતાના વ્યાખ્યાન માટે જે મહાન પ્રશ્ન પસંદ કર્યો છે તે પ્રશ્ન સર્જન જૂનો છે. મનુષ્યજાત જન્મલી અવસ્થામાંથી વિકાસ પ્રાપ્તિ પોતાની વિચારશક્તિ કેળવતી મધ્ય ત્યારથી તેની સમક્ષ આ મહાન પ્રશ્ન ઊભો થવા માંડ્યો, અને તેના જવાબ કે ખુલાસા પરત્વે બે પક્ષ ઊભા થયા. આ પૃથ્વી અને તેમાં રહેતા પ્રાણીઓનો કોઈ રચનાર ખરો; અથવા તેઓ સઘળાં સ્વયંબૂ એટલે કુદરતમાંથી આપોઆપ પેદા થએલાં. મતલબ કે આસ્તિકવાદ અને નાસ્તિકવાદ એ બંને જન્મજૂના છે. આપણા દેશમાં પણ ચાવીકવાદ એ બેમાંના એક પક્ષના પ્રતિનિધિ તરીકે હસ્તીમાં આવ્યો છે. વળી બીજા દેશોમાં પણ તે પ્રમાણે થયું છે તેનો ખ્યાલ આ વ્યાખ્યાન આપે છે

આપણા દેશના અને પરદેશના જીવાન વર્ગમાં ધર્મહીનતા વધતી જાય છે. જડવાદ યુવકોના મન પર વિશેષ અને વિશેષ કાષ્ઠ મેળવતો જાય છે. હિંદુ, પારસી, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, વગેરે દરેક કોમના યુવકો જડવા તરફ ઢળતા જાય છે, અને નાસ્તિકતાનું જોર વધતું જાય છે. આનું પરિણામ અનિષ્ઠ હોવાથી એ માર્ગ જુલેલી બક્તિઓને આસ્તિકતા તરફ કેમ વાળવી તેના એક ઉપાય તરીકે આ વિદ્વાન લેખકે “ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનનાં વ્યાખ્યાનો ” ની એક માળા રચી છે, તેનો આ પહેલો મણકો છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મને અનુસરનારા સઘળા આચાર્યોને પોતાના સિદ્ધાંતો સાબિત કરવા માટે છેવટનો અને મજબુતમાં મજબુત આધાર તેમના ધર્મપુસ્તક એટલે બાઇબલનો લેવો પડે છે, કારણ કે તેમના માનવા મુજબ તે સર્વાંગે સંપૂર્ણ છે. એ નિયમને અનુસરી રેવ. ડૉ. મલ્લિકાને પણ છેવટનો આધાર બાઇબલમાં કહેલાં કથન (પૃષ્ઠ ૨૯, ૩૦, ૩૧) પર રાખ્યો છે. પરંતુ જેમને ખ્રિસ્તી ધર્મના સિદ્ધાંતો માન્ય ન હોય તેમને પણ આ વ્યાખ્યાનના પહેલા અને બીજા વિભાગમાંથી અરુણ વાંચી સંબંધે થયું જણાવાનું અને

વિચારવાનું મળી રહે છે. ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આસ્તિકતા અને નાસ્તિકતાના વિષયને તેમણે ઉત્તમ રીતે અને બહુ આદોશીથી ચર્ચી છે, હણ્યો છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની ઉદ્દામ ઉદ્દેશી શોધનું તેમણે વિવરણ કરીને જડવાદીઓ અને નાસ્તિકતાનો પક્ષ સ્વીકારનારાઓ ક્યાં ભૂલ કરે છે, ક્યાં માર્ગ ચૂકે છે, ક્યાં તેમના વાદમાં ત્રુટિઓ છે તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપ્યું છે. એમની દલીલનો ઝોક આપણને આસ્તિકતા તરફ લાઇ જાય છે, ધર્મહીનતાના જોખમમાંથી ધાર્મિક થવાનો, યા ધાર્મિક હોઇએ તો ધાર્મિક ચાલુ રહેવાનો રસ્તો બતાવે છે.

ગુજરાતી ભાષા પરનો એમનો કાણુ કેટલે ઉચ્ચ દરજ્જે પહોંચ્યો છે તે વાચકને સહજ જણાઇ આવશે. આ વ્યાખ્યાનનો વિષય તત્ત્વજ્ઞાન જેવો ગહન વિષય છે, તો પણ તેને પોતે સરળ રીતે પ્રાંતપાદન કરી શક્યા છે એ એક પરદેશીને માટે જેવી તેવી વાત નથી. જો કે કોઇ કોઈ જગ્યાએ પરદેશીની કલમની હાયા આવી ગઈ છે, તો પણ તેને લીધે એમને જે કહેવાનું છે તે સમજવામાં ક્ષતિ આવતી નથી, એટલે એકંદરે તો પોતે ધન્યવાદને યોગ્ય છે.

પોતે એક મિશનરી છે અને તેથી જ ખ્રિસ્તી ધર્મને આમળ કરે છે એવો આક્ષેપ એમના પર મૂકાય એમ નથી, કારણ કે એમની ચર્ચા સર્વગ્રાહી છે. વળી આપણા યુગમાં આપણા હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાંના મુખ્ય અંગ પ્રેમને-Love towards Humanity અનુસરી જાણે પોતે પોતાના જમાના ખ્રિસ્તના હોય એવા મહાન્મા ગાંધીજીના પ્રેમ વડેજ શુદ્ધ મેળવાય એ મન્તવ્યને સ્વીકારીએ તો શુદ્ધ ધર્મજ્ઞાન શુદ્ધવાદ, મસ્લામવાદ, ખ્રિસ્તવાદ આદિ ગમે લાંબો આવતું હોય તોપણ તે સ્વીકાર્ય છે એ સિદ્ધાંતને કબૂલ રાખીએ તો પછી આ લેખક તરફથી પ્રાપ્ત થતું ધર્મજ્ઞાનનું દિશાસૂચન આપણે વધારી લેવું જોઇએ.

પાલણપોર
તા. ૨૦ મી માચ
સને ૧૯૪૬

}

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

ઈશ્વર છે તેની શી ખાતરી?

૧. નાસ્તિકની વાણી

જે જમાનામાં આપણે રહીએ છીએ તેમાં જડવાદનો પ્રચાર થવાથી આખી દુનિયામાં ઈશ્વરની હસ્તી સંબંધી માણસોના મનમાં શંકા ઉપજાવવામાં આવે છે. આ દેશમાં પણ વિશેષે કરીને જુવાન વર્ગ વધારે ને વધારે ધર્મહીન બનતો જાય છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. આમ કેવળ એકજ ધર્મને હાનિ પહોંચે છે એમ નથી. હિંદુ, મુસ્લીમ, યાહૂદી, ખ્રિસ્તી, વગેરે દરેક ક્રોધના માણસોને અવિશ્વાસનો રોગ લાગેલો છે. સ્થિતિ મંજીર છે. એ વિષે વિચાર કરવાનો સમય આવ્યો છે.

પ્રિય વાંચકો, ઈશ્વરની હસ્તી પર શક લાવવો મારે માટે અશક્ય છે. એ કરતાં તમારી હસ્તી ઉપર શક લાવવો મને સહેલો પડે! ધારો કે રસ્તામાં તમને કોઈ માણસ મળે અને તમને કહે કે બાઈ, તમે નથી; તમારી હસ્તી હું માનતો નથી. તો શું તમે ઘેર જઈને એમ નહિ કહો કે મને રસ્તામાં એક માંડો માણસ મળ્યો હતો? માણસો મગજશક્તિ દોડાવીને અજાયબ જેવા તર્ક રચી શકે છે. એક તત્ત્વજ્ઞાનનો મત એવો છે, અને તેને માનનારા પણ ઊભા થયા છે કે પોતાની હસ્તી સિવાય માણસને બીજા કશાની હસ્તી વિષે ખરી ખાતરી થઈ શકે નહિ. હવે તમે છો એ વાત હું માનું છું. સાચી વાત છે કે એ વાતનું નિર્ણયકારક પ્રમાણ હું આપી શકતો નથી. એવું સખળ માનસિક પ્રમાણ ખરેખર આપી શકાય કે કેમ એ વિષે મને સંદેહ છે. આપણે શા કારણને લીધે એક બીજાની હસ્તી માનીએ છીએ? વિજ્ઞાન કે તત્ત્વજ્ઞાનના દર્શિનિંદુથી આપણે નિર્ણયકારક પુરાવો રજૂ કરી શકીએ છીએ તેથી નહિ; પરંતુ આપણે એક બીજાને મળીએ છીએ, એકબીજાના સમાગ્રમમાં આવીએ છીએ, વિચારોની આપલે

કરી શકીએ છીએ, વગેરે કારણને લીધે. આ કારણોને લીધે આપણે એક-બીજાની હસ્તી પર શક લાવી શકતાજ નથી. હું ઈશ્વરની હસ્તી માનું છું તેનાં કેટલાંએક કારણો આને મળતાં છે. તે મારી સાથે હાજર છે એવો અનુભવ મને થયો છે, તે આત્મા છે, અને મારા આત્મા સાથે તે વાત કરે છે. હું મુશ્કેલીમાં આવું છું ત્યારે તેની પ્રાર્થના કરું છું; તે વખતે તે મને બળ આપે છે અને મને મદદ કરે છે. અલગત, તેની હસ્તી ખરી હોય તો માણસ જેની કદવના કરી શકે તે કરતાં તે અપાર મોટો છે. છતાં મારી નમ્ર અવસ્થામાં મને એટલી તો ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે તે છે. તે અપાર ભક્ષો ને પવિત્ર છે, તે અત્યંત પ્રેમી છે, તે માફ પોષણ કરે છે, અને આત્મિક તેમજ દૈહિક બાબતોમાં તે નિત્ય મારી ચિંતા કરે છે અને મારી સંભાળ લે છે. આટલુંજ કહેવાથી તમે ઈશ્વરની હસ્તી માની લેશો એવી મને આશા નથી, પણ હજી મારે ઘણું કહેવાનું બાકી છે.

એક અંગ્રેજ કવિએ કહ્યું છે કે, 'થોડું જ્ઞાન જોખમકારક છે,' અને એ કહેવત આપણા જમાનામાં સાચીજ ઠરે છે. વિજ્ઞાન ને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા કેટલાક વિચારો હવામાં ઊડે છે, અને તેને લગતી કાચી સમજણ જનસમુદાયને થાય છે. આ કારણથી ઘણા જાણના વિશ્વાસને ડગાવી દેવામાં આવે છે. વિજ્ઞાન ને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો બદલાયા કરે છે અને તેમાંથી ઈશ્વરની હસ્તી વિષે ખરી માહિતી મળે એવું નથી. પચાસેક વરસ ઉપર વિજ્ઞાનીઓએ આપણને કહ્યું હતું કે માણસ વાંદરામાંથી પેદા થયું છે, અને તેથી ઘણા માણસોએ પોતાનો વિશ્વાસ ગુમાવ્યો. હમણાં એજ વિજ્ઞાનીઓ આપણને કહે છે કે જમીનમાં ખોદી જતાં વાંદરાનાં હાડપિંજર અમુક યુગ સુધીનાંજ મળી આવે છે, પછી નથી મળતાં; ત્યારે માણસનાં હાડપિંજર તે કરતાં ઘણા જૂના યુગનાં મળી આવે છે; એટલે જો વાંદરામાંથી માણસ ઉત્પન્ન થયું હોય તો દીકરાએ બાપને જન્મ આપ્યો કહેવાય ! વિજ્ઞાનની કાંઈ પણ શોધખોળ થવાથી ઈશ્વરની હસ્તી વિષે તેમજ તેના વડે થયેલી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિષે પણ શંકા રાખવાનું કારણ હજી મળ્યું નથી. પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ ગમે તે રીતે થઈ હોય તો પણ તેની સર્જાત કાંઈથી થઈ હશે. આપોઆપ વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તો અચેતનમાંથી ચેતન

ઉદ્ભવ્યું એમ કહેવાય, અને ઈશ્વરને માનવા કરતાં એ માનવું મુશ્કેલ. દુનિયાભરમાંનું તત્ત્વજ્ઞાન એકે અવાજે પોકારી જોડે છે કે જેવું પરિશ્રમ તેવું કારણ. વિપરીત સ્વરૂપ એકગ્રીજામાંથી ઉદ્ભવતાંજ નથી.

વાંદરાંની મદદ ન મળી ત્યારે નાસ્તિકો પીગને રસ્તો લેવા મંડ્યા. માનવજાતના માનની એક નવીજ વિદ્યા આપણા જમાનામાં ઉપસ્થિત થયેલી માલૂમ પડે છે. આ વિદ્યા ઉપયોગી છે. એ વડે સંશોધકોએ માનવજાતના ઇતિહાસ પર ધણો પ્રકાશ નાખ્યો છે એમાં શક નથી. એમાંથી વળી થોડું જ્ઞાન લઈને નાસ્તિકો ઈશ્વરને નાખૂદ કરવા નીકળ્યા છે. તેઓ આ પ્રમાણે દલીલ કરે છે. ઈશ્વર વિષેની તમારી આ માન્યતાનો પાયો બહુ કાચો છે. માણસ મૂળે વહેમી હોય છે. તેની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં તો તે સર્વચેતનાવાદ માનનારો છે, એટલે પોતાની આસપાસ જે જે દેખાય છે તે બધાં વાનાંમાં આત્માઓ વામે કરે છે એમ તે માને છે. કેટલાક આત્માઓ વળી તેને વિશેષ જળવાન લાગે છે, એટલે પોતાના કામકાજ તેમજ જીવનના ઝવડામાં તે તેઓની મદદ શોધે છે. પહેલાં તે પોતાની શુદ્ધિની દિવાલ પર તેઓનાં ચિત્રો કાઢે છે. પછી હથિયારનો ઉપયોગ તે કરી જાણે છે ત્યારે તે લાકડાં કે પથ્થર ધડીને તેમની મૂર્તિ બનાવે છે અને તેઓની પૂજા કરે છે. ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી ધર્મ પર નાસ્તિકો એવી ટીકા કરે છે કે ઈશ્વર વિષેનો તેમનો વિચાર ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત થયો. જૂના કરારમાં મૂર્તિપૂજા મૂકી દઈને એક અદૃશ્ય દેવની પૂજા કરવામાં આવે છે. તેની સત્તા માત્ર યાહૂદી કામમાંજ ચાલતી માલૂમ પડે છે. આખરે તે દેવની સત્તા આખી દુનિયામાં ચાલવા સારું વિસ્તૃત થાય છે. માટે ઈશ્વરને માનવાની કશી જરૂર નથી. એ માન્યતા આદિકાગિક મનુષ્યના વહેમથીજ ઉદ્ભવી છે.

હવે આ બધી બાજતોમાં સત્ય રહેલું છે, પરંતુ તે પરથી કરેલો નિર્ણયજ ખોટો છે. 'થોડા જ્ઞાનનું જેખમ' આ નિર્ણય પરથીજ સાબિત થાય છે. ધારો કે આ બધી હકીકત સોજેસોજ આના સાચી છે, તો પછી એથી શું સાબિત થાય છે ? વધારેમાં વધારે એટલુંજ કે ઈશ્વર વિષેનો માણસજાતનો વિચાર વિકાસ પામતો જાય છે. પણ કોણ ના કહે છે ?

ખ્રિસ્તીઓ તો નહિજ. ખ્રિસ્તી મત એવો છે કે ઈશ્વર વિષેનો વિચાર બે રીતે માણસને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે ઈશ્વરી પ્રક્ટીકરણદ્વારે અને કુદરતી રીતે. આ સૃષ્ટિજન્ય જ્ઞાન આખી દુનિયામાં પ્રસરેલું છે અને તે દ્વારે દરેક માણસના અંતઃકરણમાં ઈશ્વર પોતાની હસ્તી વિષે સાક્ષી આપે છે. માણસ જેમ સુધારાની સ્થિતિ પર આવે તેમ આવા જ્ઞાનનો વિકાસ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ ઐતિહાસિક દલીલ વાપરવામાં નાસ્તિકોની જે ભૂલ થાય છે તે ખરેખર આલિશ્ચ બૂલ કહેવાય. કોષપણુ વસ્તુની છેવટની સ્થિતિ જોધને જ તેનો પૂરો ખુલાસો થઈ શકે; તેની મૂળ સ્થિતિ જોધને તો નહિ જ. પુખ્ત ઉંમરના પુરુષ વિષે શું ખાર વરસના છોકરાને જોધને વધારે માહિતી મળે કે માતા ગર્ભસ્થાનમાં રહેલા બાળકને જોધને? શું ઝાડનો ખુલાસો બીજ જોવાથી સમજાય છે કે ઝાડ જોવાથી બીજનો ખુલાસો સમજાય છે? આધુનિક ઔપધવિદ્યાનું મૂળ જોવું હોય તો તે અભિચારીના વાસણમાં રહેલું મળશે; પણ એટલાજ કારણને લીધે કોષ હાલના દાકતારનો તિરસ્કાર કરતું નથી. ખરી વાત એ છે કે પોતાની બહાર આવી કોઈ શક્તિમાન વ્યક્તિ હસ્તી ધરાવે છે એવી જે લાગણી તમામ અવસ્થાના માણસોને થાય છે તે તો એવી વ્યક્તિ ખરેખર હશે એની સમજ સાક્ષીરૂપ માલૂમ પડે છે.

આ દલીલ વળી એક બીજું રૂપ ધારણ કરે છે. કેટલાક નાસ્તિકો આપણને એમ કહે છે કે તમામ ધર્મનું મૂળ સ્વાર્થ છે. ખાસ કરીને બે વર્ગના માણસોને તે ભાવતો આવે છે, એટલે રાજાઓ ને ધર્મશુરુઓ. પણ વિશેષ કરીને ધર્મશુરુઓને માટે ધર્મ જરૂરી વસ્તુ છે; કેમકે તે પર તેમના નિર્વાહને આધાર છે. આ કારણથી તેઓ લોકોનાં વહેમને ટોકા આપે છે, અને જેમ લોકો વહેમી બને છે તેમ તેઓના ધર્મશુરુઓ હજુપણ થાય છે. આ હિસાબે તો દરેક ધર્મશાસ્ત્રનો જેમણે મૂળ ભાષામાંથી તરજીમો કર્યો અને તેના ખુલાસા લખ્યા તે બધાએ ખાલી પેટ ભરવા માટે તે ક્યું એમજ માનવું પડે. આવા કામનો મને ધણો અનુભવ થયો છે અને વાચકને ખાતરી આપું છું કે આના કરતાં પેટ ભરવાના સહેલા રસ્તા બીજા ધણા છે. પછી રાજા કે રાજયાધિકારીઓ પર એવી ટીકા કરવામાં આવે છે;

કે તેઓ ધર્મને પ્રતાપે પોતાની રાજ્યસત્તા ભોગવે છે. ધર્મના નેતાઓ રાજ્યને વફાદાર રહેવાનું લોકોને શીખવે છે, અને તે બદલ રાજ્યો તેમને મદદ કરે છે. ધર્મગુરુને રાજ્યની જરૂર છે, અને રાજ્યને ધર્મગુરુની જરૂર છે. તેઓ બન્ને મળીને લોકોને અંધારામાં રાખવાની સંતવ્રસ કરે છે અને તેમને ધૂતી લે છે. જનક રાજ્યથી માંડીને નામદાર જ્યોર્જ છઠ્ઠા સુધી જે ધણી રાજ્યોએ આદરભાવથી ધર્મનો આશ્રો લીધો છે તેમની તો નાસ્તિકની નજરમાં કશો મહત્વની જ નથી. પણ આથી તેઓ શું સાબિત કરવા માગે છે? દરેક ધર્મમાં અયોગ્ય નેતાઓ ઉપસ્થિત થયા છે, અને દરેક દેશમાં અયોગ્ય રાજ્યો પણ ઉપસ્થિત થયા છે, પણ એમાં ઈશ્વરને શું લાગેવળગે? જે આટલી જ દલીલથી ઈશ્વરની હસ્તી નાબૂદ થવાની હોય તો તેજ દલીલથી ધર્મગુરુઓને રાજ્યોની હસ્તી પણ નાબૂદ થવી જોઈએ, પણ ધર્મગુરુઓ અને રાજ્યો તો હજી છે અને ઈશ્વર પણ છે એ વિષે આ દલીલ કશી શંકા ઉપજાવી શકતી જ નથી.

એક બીજી નવીન વિદ્યા આપણા જમાનામાં સ્થાપિત થઈ છે, તેનું નામ માનસશાસ્ત્ર. માણસનું મન કેવું છે અને તેનું કર્તવ્ય શું છે એ પ્રશ્નનો અભ્યાસ બારીકાઈથી કરવામાં આવ્યો છે. આ વિદ્યાદ્વારે માણસના સ્વભાવ તેમજ સ્વરૂપ પર ઘણો પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે એ નિર્વિવાદ છે. આમાંથી પણ થોડું સત્ય લઈને ઈશ્વરને નાબૂદ કરવા માટે નાસ્તિકો મેદાને પડ્યા છે. યુંગ, ફ્રૅયડ, હોઈન્ઝ, વગેરે માનસશાસ્ત્રીઓએ ઈશ્વરને દૂર કરવાનો એક નવો ઉપાય યોજી કાઢ્યો છે. તેમની દલીલના બે ભાગ પડે છે:—

(૧) બાળકને તેનાં માતાપિતા જે અનુભવ થાય છે તેમાંથી જ ઈશ્વર વિષેનો વિચાર ઉદ્ભવ પામે છે. પોતે બાળક છે ત્યાં સુધી તેને સંબંધો આધાર તેનાં માતાપિતા પર રહે છે. માતાપિતા તેની સંભાળ રાખે છે, તેનું પોષણ કરે છે, અને તેનું રક્ષણ પણ કરે છે. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તે આ રક્ષણની કદર કરતાં શીખે છે. આગળ જતાં તે બહારની દુનિયાનો અનુભવ કરવા માંડે છે, અને તેને જાનની મુશ્કેલીઓનો અનુભવ પણ થાય છે. આ મુશ્કેલીઓમાં મદદગાર તો જોઈએ, અને જેમ જેમ છોકરો મોટો થાય છે તેમ તેમ જુની જુની બનતી.

મુશ્કેલીઓ આવીને ભીની રહે છે. અમુક મુશ્કેલીઓને તો તેનાં માથાપ પૂરાં પડે છે. આમળ જતાં પોતાના દેશના કાયદાનો આશ્રય લઈ શકાય છે. પરંતુ જેમ તેનું જ્ઞાન વધે છે તેમ જેને માથાપ અને દેશના કાયદા પણ ન પહોંચી શકે એવા નવા પ્રકારની મુશ્કેલીઓ તેને નડે છે. આ સ્થિતિમાં માણસને આખા વિશ્વની મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળે એવા મોટા ‘આપ’ એટલે ઈશ્વરને કદખી લેવો પડે છે.

(૨) આની સાથે એક બીજો ખુલાસો પણ રજૂ કરવામાં આવે છે. ઈશ્વર વિષેના વિચારનું મૂળ માણસની ઇચ્છાશક્તિમાં રહેલું છે. આ ખુલાસા પ્રમાણે પ્રામાણિકપણાને ધોરણે વિચાર કરવો એ માણસજાતને માટે અશક્ય છે, કારણ કે બુદ્ધિ પર ઇચ્છા પ્રભુતા બોમ્બે છે. માણસ જેવું ઇચ્છે છે તેવો તે વિચાર કરે છે. જેના પર તે બરોસો રાખી શકે એવી કોઈ મહાન વ્યક્તિ હોય તો સારું એમ ધારીને એવી વ્યક્તિ ખરેખર હસતી ધરાવે છે એવાત પર માણસનો વિશ્વાસ ખેસે છે. આ દલીલની અસર ઘણાના મન ઉપર થાય છે, માટે આપણે તેની નિરીક્ષા કરવી જોઈએ.

પ્રથમ તો આ દલીલમાં અમુક અંશે સત્ય રહેલું છે એ આપણે ખુશીથી કબૂલ કરીશું. વળી આવાત કેવળ ધાર્મિક વિચારોને જ લાગુ પડતી નથી. આ બાબતમાં માણસની આસિયત માલૂમ પડે છે; આમાં માણસની નબળાઈ માલૂમ પડે છે. દરેક ક્ષેત્રમાં આવું પરીક્ષણ માણસને ચાય છે. પરંતુ આ દલીલ તો બેધારી તરવાર સમાન છે; તે જોટલા પ્રમાણમાં આસ્તિકને લાગુ પડે છે તેટલાજ પ્રમાણમાં તે નાસ્તિકને પણ લાગુ પડે છે. પરંતુ ઈશ્વર વિષે આપણો જે વિચાર છે તેની નિરીક્ષા કરીએ. એ વિચારમાં રહેલું દરેક દરેક તત્ત્વ ઇચ્છામાંથીજ ઉદ્ભવે છે એ શું આપણે માની શકીએ ખરા ?

હવે ઈશ્વર વિષે માણસનો જે વિચાર છે તેમાં એક તત્ત્વ એવું છે કે તે માણસની ઇચ્છામાંથી કદી પણ ઉદ્ભવે નહિ એટલે તેની પવિત્રતા. અલગત, બધા માણસો એકસરખી રીતે અથવા એકસરખા ભાવથી

આ માન્યતાને વળગી રહેતા નથી. આ માન્યતા ધીમે ધીમે ઉદ્ભવે છે અને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારેજ ઈશ્વર વિષેનો માણસનો વિચાર તેની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી જાય છે. પરંતુ એ વિચાર એવો છે કે તે એકવાર પ્રાપ્ત થયા પછી માણસ તેને રાજીખુશીથી છોડી દઇ શકે નહિ; કેમકે એ વિચાર માણસના મનમાં આવે છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે તેનું હૃદય તેનું સત્ય કળૂણ કરે છે. પરંતુ આ બાબત વિષે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે તરત એવું ભાન થાય છે કે તેનો ઉદ્ભવ કદી પણ માણસની ઇચ્છામાંથી થઇ શકે નહિ. છતાં ઈશ્વર પવિત્ર છે એ વિચાર એછાવત્તા પ્રમાણમાં દરેક ધર્મમાં દસ્યમાન થાય છે. હવે એ વિચાર માણસના મનમાં આવે છે ત્યારે સાથે સાથે એવું ભાન પણ થાય છે કે ઈશ્વર આવો હોય તો મારાં પાપને તે ધિક્કારતો હશે. સ્વાભાવિક રીતે માણસને પાપ છોડવું નથી, અને ઈશ્વર વિષેનો વિચાર ઇચ્છામાંથીજ ઉદ્ભવતો હોય તો આવા ઈશ્વરને તે કદી કદ્યે પણ નહિ. અમારાં પાપ વિષે વાંધો ન લે એવા ઈશ્વરને તો માણસો કદપી શકે, અને એવા ઈશ્વરને કેટલાક માણસોએ કદપી પણ લીધેલો છે. પણ સામાન્ય રીતે માણસો એવા ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવા રાજી નથી. વડેલામોડા તેઓ એવા ઈશ્વરને તરછોડી દે છે. ઈશ્વર આપણો સરજનહાર છે અને આપણું પોષણ ને રક્ષણ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તે આપણો ન્યાયાધીશ પણ થાય છે એવું ભાન પણ સ્વાભાવિક રીતે માણસોને થાય છે. આપણે સાફ કરીએ એવી ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે એમ લગભગ દરેક ઈશ્વરવાદી કળૂણ કરશે. મારી ઇચ્છાનુસાર હું ઈશ્વરને કદપી લઉં તો મને ખાતરી છે કે મારાં પાપ ખોટાં હોય અને તેને લીધે દિવંગીર થાય એવા ઈશ્વરને હું કદી પણ કદ્યું નહિ. મારો દુરાચાર નબળા દે એવો ઈશ્વર હોય તોજ મારી ઇચ્છા સંતુષ્ટ થાય. વળી ઈશ્વરને લગતો વિચાર વ્યક્તિગત ઇચ્છા પ્રમાણે નહિ પણ સામુદાયિક ઇચ્છા પ્રમાણે ઘડવામાં આવે છે એમ કોઈ કહેતું હોય તો તે પણ ચાલે નહિ; કેમકે ઈશ્વર જે નીતિ ફરમાવે છે તે વ્યક્તિને માટે એટલુંજ નહિ પણ સમાજ અને દેશજાતિને માટે પણ બંધનકારક થાય છે એવું સર્વત્ર સ્વીકારવામાં આવે છે. જેમ વ્યક્તિમત ઇચ્છા દુરાચાર તરફ વલણ રાખે છે તેમ પ્રજાઓની ઇચ્છા પણ દુરાચાર તરફ વલણ રાખે છે. અને દુનિયામાં લગાઈઓ થવાનું કારણ એજ છે. ઈશ્વર વિષેનો વિચાર ખરેખર તે રીતે પ્રાપ્ત

થયો. હોય તો પણ તે માણસની ઇચ્છામાંથી ઉત્પન્ન થયો એટલું જ કહેવું
જાણ નથી.

ઈશ્વરની હરતી સંબંધી ધણું કરીને બે દિશા તરફથી શંકા ઉપજવવામાં
આવે છે, એટલે તત્ત્વજ્ઞાન તરફથી અને વિજ્ઞાન તરફથી. તત્ત્વજ્ઞાન વિષે
આ જગત્તે હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે સરવાળે સારામાં સારા જે
તત્ત્વજ્ઞાનીઓ થઈ ગયા તેઓની સાક્ષી ઈશ્વરવાદની તરફેણમાં જ ઉતરે છે.
એ વિષે આગળ જતાં વધારે કહેવામાં આવશે. અત્રે તો વિજ્ઞાનની સાક્ષી
વિષે થોડો વિચાર કરીશું. બધાજ વિજ્ઞાનીઓ કંઈ નિરીશ્વરવાદી નથી.
હાલના ધણા પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનીઓ તો ચુસ્ત ઈશ્વરવાદી છે. શુભારે પચાસેક
વરંસ ઉપર ધણાખરા વિજ્ઞાનીઓ જડવાદી તેમજ નાસ્તિક હતા. જડવાદ
વિજ્ઞાન પર અવલંબે છે.

હવે ઇસવી સનના અઠારમા સૈકામાં ઇંગ્લાંડમાં પેલે નામનો એક
પ્રખ્યાત ઈશ્વરજ્ઞાની થઈ ગયો. આ માણસે ધડિયાળના દાખલા પરથી
ઈશ્વરની હરતી સાબિત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા. તેની દલીલ એવી હતી કે
ધડિયાળની રચના જોઈને સૌ કોઈને એમજ લાગે કે તેનો કોઈ બનાવનાર
તો હોવો જ જોઈએ; એજ પ્રમાણે સૃષ્ટિની રચના જોઈને ખાતરી થવી
જોઈએ કે તેનો અમુક સરજનહાર તો હોવો જ જોઈએ, કેમકે જ્યાં જોઈએ
ત્યાં યોજનાનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે છે. પરંતુ આમણીમા સૈકામાં
પરિણામવાદ કે ઉત્ક્રાંતિવાદ ઉપરિચિત થયો, તેથી પેલેના અનુમાન વિષે શંકા
ઉપરિચિત થઈ. આ મત પ્રમાણે ફૂલની કુદરત આ ઈશ્વરની યોજનાથી થતી
નથી પણ કુદરતી નિયમાનુસાર થાય છે. તેનો રંગ જીવંતુને લક્ષ્યાવે છે
અને એમ તેનાં બીજ જીવંતુના શરીરને ચોંટી છે, એટલે બીજા ફૂલને
લાગે છે અને એમ નરનારીનાં બીજ બેગાં થવાથી નવાં ફૂલ ઉપજવવામાં
આવે છે. એ રંગ ના હોય તો ફૂલ સુકાઈ જઈને નાશ પામે. એજ
પ્રમાણે દરેક પ્રાણીનાં લક્ષણો પણ માત્ર જીવવાના જ કામને માટે છે. દરેક
પ્રાણીને જે લક્ષણ જોઈએ છે તે કુદરતી રીતે જ તેને મળે છે, અને તેને અભાવે
તે મરી જાય છે. મતલબ કે સૃષ્ટિની દરેક બાબતોનો ખુલાસો કુદરતમાંથી જ

મળે એમ છે, તેથી ઇશ્વર જેવી કોઈ વ્યક્તિને સમજવાની જરૂર નથી. હવે આ દલીલથી ઇશ્વરવિષેની માન્યતાનું ખંડન થાય છે એવું ભાગ્યેજ કોઈ માનવું હશે; અને વળી કુદરતી વૃદ્ધિ પણ કેવળ આ પ્રમાણેજ થાય છે, એમ પણ કોઈ માનવું નથી.

છતાં માણસના વિચારમાં જડવાદ એક વાર દાખલ થયા પછી તે સહેલાઈથી નીકળતો નથી, અને વળી ધર્મનો મોટામાં મોટો શત્રુ એજ છે. વિજ્ઞાનની શોધખોળ થવાથી અઢારમા સદ્કામાં કુદરતી બાબતોમાં લોકો એટલા બધા મોહિત થઈ ગયા હતા કે આખરે તેઓને મન ધન પદાર્થ એજ વાસ્તવિક છે એમજ ઠ્યું. તેથી માણસના મન ઉપર એ અસર થઈ કે ઇન્દ્રિયો વડે આપણે જે જાણી કે સમજી શકતા નથી તે કેવળ કલ્પિત કે માયિક છે. જેનો સ્પર્શ થઈ શકે, જેનું વજન તોળી શકાય, જેનું માપ લઈ શકાય, જેની નિરીક્ષા વિજ્ઞાનનાં હથિયાર વડે તેમજ વિજ્ઞાનની પદ્ધતિ પ્રમાણે થઈ શકે એજ વાસ્તવિક છે એવો મત બધે પ્રચલિત થયો. એક મોટા દાકતરે પોતાનો એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે મેં માણસના શરીરના દરેક ભાગની નિરીક્ષા કરી છતાંએ આત્મા જેવું મને તો કંઈજ દેખાયું નહિ. એક મોટા વિજ્ઞાનીએ પોતાનો એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે મારા દૂરશ્રીન વડે મેં આકાશને તપાસી જોયાં પણ ઇશ્વરનો પત્તો મને ન લાગ્યો. આવી આવી દલીલો આપણને તો હાસ્યજનક લાગે છે, પણ તે જમાનામાં તો તે વડે બહુ માણસો છેતરાઈ ગયા. છેક આધુનિક જમાના સુધી એજ માન્યતા પ્રચલિત હતી કે ભૌતિક દુનિયામાં જે નાનામાં નાનું તત્ત્વ તે અણુ છે. આપણા જમાનામાં તો અણુને વિભાજિત કરી નાખવામાં આવે છે ત્યારે માલુમ પડે છે તે વિદ્યુત જેવી અમણિત શક્તિઓનું બનેલું છે, અને તે શક્તિઓ કામે લગાડીને હિરાશિમા ને નાગાસાકી જેવાં મોટાં નગરોને ભરમીભૂત કરી નાખવામાં આવ્યાં છે. મતલબ કે જેને આપણે સ્થૂળ વસ્તુ માનતા હતા તે સ્થૂળ નથી પણ એક અજાણ્ય જેવી ગતિ કે શક્તિના સંયોજન સમાન છે. જૂના અર્થ પ્રમાણે તો જડવાદને હમેશને માટે નષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. જેને જડ માનતા આવ્યા છીએ તેને સમજવા કરતાં ઇશ્વરની હરતી સમજવી હવે તો સહેલી થઈ પડી છે.

હવે વૈજ્ઞાનિક રીતે જેની નિરીક્ષા થઈ શકે તેજ વાસ્તવિક છે એ દલીલ તો ઉપર આપેલા દાખલા પરથી હાસ્યજનક લાગે છે; કેમકે આટલી બધી શોધખોળ થયા છતાં પણ વિજ્ઞાન હજી તેની પ્રાથમિક અવસ્થામાં હોય એમ લાગે છે. પરંતુ તે દલીલ મૂળે બુદ્ધિથીજ વિરુદ્ધ છે; કેમકે જેની નિરીક્ષા આપણે કરી નથી અને કોઈ પણ ઈન્દ્રિય કે યંત્રથી જેનું માપ લીધું નથી એવી ઘણી બાબતોની હસ્તીને આપણે માનીએ છીએ. આપણે સુંદરતાને વાસ્તવિક માનીએ છીએ. સુંદર વાનાંને આપણે જોયાં છે પણ સુંદરતા આપણે નથી જોઈ. આપણે ભલાં માણસોને જોયાં છે પણ ભલાઈ આપણે નથી જોઈ. આપણે સત્યને વાસ્તવિક માનીએ છીએ પણ સત્ય આપણે જોયું નથી. શું કોઈ નાસ્તિક એમ કહેવાની હિંમત કરશે કે સુંદરતા, ભલાઈ કે સત્ય વાસ્તવિક નથી? વળી જો એ વાસ્તવિક હોય તો ઈશ્વર વાસ્તવિક નથી એમ શા આધારે કહી શકાય? દેખીતું છે કે ઈશ્વર નથી એવું વિજ્ઞાન સાબિત કરી શકશેજ નહિ.

ભૌતિક પ્રદેશ વિષે વિજ્ઞાન ઘણું કહી શકે છે, પણ એ પ્રદેશ ઓળંગીને તે બીજું કંઈ કહેવા જાય તો તેનું સાંભળવાની જરૂર નથી. જાણવું એટલે શું? જેવો વિષય તેવી તેને જાણવાની રીત પણ હોય છે. આ મેજ વિષે મને જે જ્ઞાન છે, અને તમારા વિષે મને જે જ્ઞાન છે એ બે જ્ઞાનમાં જમીનઆસમાનનો તફાવત છે. વિજ્ઞાનની રીત પ્રમાણે આ મેજ ક્યાં ક્યાં તરવાતું બનેલું છે એ વિષે વૈજ્ઞાનિક પાઠ્યપુસ્તકમાંથી હું ઘણી માહિતી મેળવી શકું છું. એજ પ્રમાણે હું એક દાકતર હોઉં તો તમારા શરીર વિષે હું તમને ઘણી બાબતો જણાવી શકું. પરંતુ તમારા શરીર વિષે જેટલું જણાય તેટલું જણાયા પછી પણ હું તમને ઓળખું છું એમ મારાથી કહી શકાય નહિ. તમારું શરીર તે તમે નથી. તમારા વિષેનું જે જ્ઞાન તેને માટે બીજો શબ્દ વાપરવો પડે છે એટલે ઓળખાણ. તમે જડ વસ્તુ નથી પણ માણસ છો. તમારી ઓળખાણ મને થાય માટે મને તમારો સાથ જોઈએ. તમે મને વાતજ ન કરો ત્યાં સુધી હું શી રીતે તમારી ઓળખાણ કરી શકું? આપણે એક બીજા સાથે વાત કરીએ છીએ અને વિચારોની આપણે કરીએ છીએ ત્યારેજ અરસ-પરસ ઓળખાણ થઈ શકે છે. વળી બીજી વાત એ છે કે તમને ઓળખવા-

થી મને મારા પોતા વિષે પણ જાણ થાય છે. આપણામાં એવી અજાયબ જેવી શક્તિ છે કે જાણે પ્રેક્ષક તરીકે ઊભા રહીને આપણે પોતાનાં મનને કામ કરતાં જોઈ શકીએ છીએ. જાળક શરૂઆતમાં તો સ્વચેત નથી. બીજા વિષે તેને ચેતના થાય છે ત્યાર પછી તે પોતા વિષે સચેત બને છે. એમ બીજા વિષે આપણને ચેતના થાય છે અને તે પછી આપણે સ્વચેત બનીએ છીએ. દેખીતું છે કે જો ઈશ્વર હોય તો જે રીતે આ મેજ વિષે હું જાણું છું તે રીતે હું તેના વિષે જાણતો નથી. જેવી રીતે હું તમને જાણતો છું એવી જ રીતે તેની સાથે જાણખાણ થાય, એટલે હું તેને જાણતો તે પહેલાં તે મને પોતાને પ્રગટ કરે એવી જરૂર છે. વિજ્ઞાનની રીત પ્રમાણે એ જાણખાણ નજ થઈ શકે એ નિર્વિવાદ છે. લલાઈ, સુંદરતા ને સત્ય વિષે આપણને જે ખ્યાલો પ્રાપ્ત થાય છે તે ઈશ્વર તરફથી ન મળ્યા તો ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યા તેના ખુલાસો અત્યાર સુધી એક પણ નાસ્તિકે કર્યો જ નથી.

૨. આસ્તિકની વાણી

નાસ્તિકને જવાબ આપવો એ સહેલું કામ છે. એટલે ઈશ્વરની હરતી વિષે શંકા ઉપજાવવા માટે તે જે દલીલો રજૂ કરે છે તેનું ખંડન કરવું સહેલું છે. હમણાં આસ્તિકનું સાંભળવું જોઈએ. તે પોતાના બચાવમાં શું કહી શકે છે? તેની પાસે હકારાત્મક જવાબ માગીએ. આપણે તેને સાફ કહીએ કે ભાઈ, તમે મહેરબાની કરીને તમારી આ શ્રદ્ધાની નિરીક્ષા કરો, અને તમે ક્યાં કારણથી તેને વળગી રહો છો તે અમને જણાવો. આ પરિસ્થિતિમાં વિચારવંત આસ્તિક આવાં આવાં કારણો રજૂ કરશે એમ હું માનું છું. શરૂઆતમાં તો જો તે ડાહ્યો માણસ હશે તો કહેશે કે ઈશ્વર અપરિમિત છે, તેથી તેને પહોંચી શકે એવો લાંબો પૂલ કાપ પરિમિત બુદ્ધિ બાંધી શકે જ નહિ. જે વડે ઈશ્વરની હરતી સાબિત કરી શકાય એવી કાપ પણ એકની એક દલીલ છે જ નહિ, તો પણ બુદ્ધિસંપન્ન હોય એવી હજારો દલીલ છે. તે દરેકને એક સોટીની ઉપમા આપી શકાય; એટલે તે લઈને આપણે લાંબી શકીએ છીએ. પણ એવી ઘણી સોટીઓ ભેગી બાંધી દેવામાં આવે તો તે

કોઈથી ભાંગી શકાય નહિ. ઈશ્વરની હસ્તીનો છેવટનો પુરાવો તે તો આપણા હૃદયમાં તેની હાજરીજ છે. જેમને એવો અનુભવ થયો નથી તેમને માટે મને તેવી દલીલ પણ નકામી છે. પરંતુ જેમને એવો અનુભવ થયો છે તેમને માટે તે બિનજરૂરી છે. છતાં આપણે આસ્તિકની પાસે ખાસ માગણી કરી છે માટે તે ખુશીથી આપણી માગણી સ્વીકારે છે, અને પોતાની શ્રદ્ધાનાં કારણો તે આ પ્રમાણે જણાવે છે. આ આસ્તિક મને તે ધર્મનો હોષ શકે.

(૧) માણસ વિચાર કરનાર પ્રાણી છે. તેનામાં બુદ્ધિ છે, તેનું મન નિયમિત રીતે પોતાનું કામ કરે છે અને અમુક બુદ્ધિજન્ય નિયમ અનુસાર તે પોતાના વિચારો વ્યવસ્થિત કરે છે. આ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરતાં કરતાં પોતાના મનની તેમજ સૃષ્ટિની રચનામાંથી તેને અમુક અચૂક નિયમો મળી આવ્યા છે. દાખલા તરીકે $2+2=4$. આ નિયમ અચૂક છે. તેમાં એક પણ અપવાદ કદી પણ અનુભવવામાં આવ્યો નથી. માણસનું મન આવી જ રીતે કામ કરે એવી તેની રચના છે. એ સિવાય એવા બીજા પણ નિયમો છે, અને એવા નિયમો બ્યાનમાં રાખીને આપણે સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરવા જાએ છીએ ત્યારે જ તેમાંથી અર્થ નીકળે છે. એવું ન હોય તો શું પરિણામ આવે એ વિષે તમે કદી પણ વિચાર કર્યો છે? આવું ન હોય તો સૃષ્ટિ એક ગાંઠા માણસના સ્વપ્ન જેવી થાય. કાલ સવારે સૂરજ ઊગશે કે કેમ એ વિષે ખાતરી ન હોય. તાપી નદી આજે સૂરત થઈને વહે છે પણ કાલે ભરૂચ થઈને ન વહે તેની ખાતરી ન હોય, હવામાં પથ્થર ફેંકીએ તો ધૂરી તે નીચે પડે છે, પણ કાલે એમ કરીએ તો કદાચ તે હવામાં જ રહે એવી સ્થિતિ થાય. આ નિયમો માણસે યનાવેલા નથી. તે વડે સૃષ્ટિ બુદ્ધિ અનુસાર વર્તે છે તેનો પુરાવો/મજે છે. આવા નિયમો ન હોય તો વિજ્ઞાન પણ ન હોય. તે રહ થાય તો માણસજાતનાં તમામ હુન્નરકળા, વ્યવહાર ને જીવન નષ્ટ થાય. એ પરથી જેવી બુદ્ધિ માણસના મનમાં છે તેવી જ બુદ્ધિ બહાર પણ છે એમ લાગે છે. પરંતુ માણસે સૃષ્ટિ યનાવી નથી. તો પછી આ બુદ્ધિનાં લક્ષણો તેનામાં ક્યાંથી આવ્યા? આથી પોતાના મનની બહાર આખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલું હોય એવા બીજા કોઈ મનની હસ્તી સમજ લેવા માટે માણસને સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરણા થાય છે. આ મનને તે ઈશ્વર નામ આપે છે.

વળી માણસ વિશ્વ વિષે વિચારે છે ત્યારે એક ખીજી બાબત પર તેનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે, એટલે ચેતના પર. આપણને અન્ય વ્યક્તિ કે વાનાની હસ્તી વિષે ચેતના થાય છે, અને એ ચેતના વિષે હજી વિચાર કરીએ છીએ એટલામાં તો ધણું જાણવાનું મળે છે. એક કીડીને પણ ચેતનાશક્તિ હોય છે, પણ તેનું ક્ષેત્ર બહુ જ નાનું હોય છે. એ કરતાં મારા કૂતરાની ચેતનાનું ક્ષેત્ર મોટું હોય છે, છતાં તે બહુ વિસ્તૃત ન કહેવાય, અને એ ક્ષેત્રની બહાર હોય એવી કાંઈ વસ્તુ વિષે તેને કશું જાન નથી એમ કહીએ તો ચાલે. પણ મારા કૂતરા કરતાં મારી પોતાની ચેતનાનું ક્ષેત્ર વિશેષ વિસ્તૃત છે. તેમાં તો આ જે વિષય સંબંધી હું લખું છું તેનો તેમજ આ વિષયને વગતાં જે પુસ્તકો મેં વાંચ્યા છે તેનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ વિષય સંબંધી મારા કૂતરાને કશું જાન ન હોય, અને કીડીને તો ધણું કરીને મારી કે મારા કૂતરાની હસ્તી વિષે પણ જાન ન હોય. એ પ્રમાણે માલૂમ પડે છે કે જેમ પ્રાણી જીવનની પાયરીએ ચઢે છે તેમ તેની ચેતનાના ક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે. એ પરથી ધણા વિચારકોને એમ લાગ્યું છે કે જેના ક્ષેત્રમાં આખું વિશ્વ એક સાથે આવી જાય એવી અમુક સર્વોપરી ચેતના હોવી જોઈએ. એવું અનુમાન બિલકુલ બુદ્ધિસંપન્ન લાગે છે, અને એવી ચેતના હોય તો તેને ઈશ્વર નામ આપવું ઘટે છે.

હવે માણસની બુદ્ધિનું એવું લક્ષણ પણ છે કે ભૌતિક પ્રદેશમાં બનતી ખીનાઓમાં તેને કારણ અને પરિણામનો સંબંધ પણ દ્રશ્યમાન થાય છે. આખા વિશ્વમાં કારણ ને પરિણામનો સંબંધ ઓતપ્રોત થઈ રહેલો માલૂમ પડે છે. આ અનુમાન પર સમસ્ત વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આધારભૂત માલૂમ પડે છે. આ અર્થ પ્રમાણે આપણે કહીએ છીએ કે વાદળનું ધનીકરણ થાય છે અને તે વરસાદનું કારણ છે. સરોવરના પાણીનું બાષ્પીકરણ થાય છે, અને તે વાદળનું કારણ છે. નીચાણનો જમીનમાં નદી વહે છે એ સરોવરનું કારણ છે, અને ડુંગરમાંથી ઝરો ફૂટે છે એ નદીનું કારણ છે, વગેરે, આવા કારણપરિણામના કાર્યક્રમને અનુસરીને આ વિશ્વને તેનું સ્વરૂપ મળ્યું છે. પરંતુ આવો કાર્યક્રમ અનાદિકાળથી ચાલતો આવેલો હશે એવા

વિચારથી માણસનું મન સંતુષ્ટ થઈ શકતું નથી. જે કંઈ હાતીમાં આવ્યું છે તેની પાછળ કારણ હોય છે. એમ ન હોય તો વિચાર પણ થઈ શકે નહિ. આ સત્ય એટલું બધું સ્વસિદ્ધ છે કે તેનો નકાર કદી પણ કરવામાં આવ્યો જ નથી. ભૌતિક પ્રદેશમાં જે બીનાઓ અને છે તેમાંની દરેક બીનાનું કારણ તેમજ પરિણામ પણ છે; તે આગલી કોઈ બીના પર અવલંબે છે અને તેમાંથી અન્ય બીના ઉદ્ભવે છે. કારણ વગરની એક પણ બીનાનું જ્ઞાન આપણી ઈન્દ્રિયો આપી શકતી નથી, અને સૌથી બળવાન તેમજ સૌથી સૂક્ષ્મદર્શક યત્રોની મદદ લઈએ છીએ ત્યારે પણ એવી કોઈ બીના વિશે માહિતી મળી શકતી નથી. છતાં ભૌતિક પ્રદેશમાં જેની શરૂઆત ન થઈ હોય એવી કોઈ વસ્તુ નથી. પરંતુ આપણે તેનું કારણ જોઈએ તે પહેલાં એક બીજી બાબત ઉપર હું તમારું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું.

અત્યારે તો અણુ યોગ્ય વિશે પુષ્કળ ચર્ચા કરવામાં આવે છે. અણુ એટલે શું? કેટલાક ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એમ માનતા હતા કે ભૌતિક પ્રદેશ તેજ વાસ્તવિક છે; તે વિના કશું વાસ્તવિક નથી. આને જરૂર કહેવામાં આવે છે, અને આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે આધુનિક સમયમાં ઘણા વિદ્વાનોએ એ મત સ્વીકાર્યો પણ છે. સાથે સાથે એમ પણ માનવામાં આવ્યું છે કે ભૌતિક પ્રદેશનાં મૂળતત્ત્વો અનાદિ છે. નાનામાં નાનું જે તત્ત્વ શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે તેનું નામ અણુ. હવે આ અણુ અનાદિ છે એવું લોકો શા આધારે કહી શકે? દેખીતું છે કે આ વાત સત્ય હોય તો પણ તે કદી પણ સાબિત થઈ શકે નહિ. ખરું જોઈએ તો ઇશ્વરની હસ્તી માનવા માટે જોડલા વિશ્વાસની આવશ્યકતા છે તેટલોજ વિશ્વાસ આ વાત માનવાને પણ આવશ્યક છે. હવે આ વિશ્વમાં જોડલું વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે તેટલું ઐક્ય પણ વિશ્વમાંની અજોડ વ્યવસ્થાદરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ વિશ્વની રચનાના દરેક ભાગમાં બુદ્ધિ તરબોળ થઈ રહેલી માલૂમ પડે છે. જે આદિકાળિક કોઈ વ્યવસ્થા કરનાર મન ના હોય તો આ ઐક્ય અને આ વ્યવસ્થા કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યાં હશે તેનો વિચાર કરો. આદિએ માત્ર અચેત અણુ જ હોય તો શું આપણે માની શકીએ કે આ અણુઓએ એકબીજાની સલાહ લઈને આ બધી વ્યવસ્થા કરી હશે?

અથવા આ વ્યવસ્થા અનાયાસે કે અકસ્માતે દસ્તીમાં આવી છે એમ સ્વીકારી શકાય? એ કરતાં તો ઈશ્વરને માનવો વધારે સહેલું તેમજ બુદ્ધિપૂર્વક લાગે છે. તો પછી અણુ ને બુદ્ધિ સાથે રાખીને કેટલાક કરે છે તેમ શું આપણે વિશ્વની ઉત્પત્તિનો ખુલાસો કરીશું? એમ કરવાની શી જરૂર? એ બેમાંના એકે તત્ત્વ વડે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ એ પહેલાં સાબિત કરવું. બે કારણ સમજવામાં શો લાભ? પણ અણુ અચેતન છે એટલે તેનાથી ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહિ, તેમજ તે વડે આ દુનિયાની વ્યવસ્થાનો ખુલાસો પણ થઈ શકે નહિ; માટે રહે છે માત્ર મન કે ઈશ્વર.

હવે દરેક ખીનાનું કારણ હોય છે. સૃષ્ટિનો ઇતિહાસ ખીનાઓની સાંકળરૂપે છે. દરેક ખીના તે કારણ તેમજ પરિણામ પણ છે. પરંતુ આપણે સ્વાભાવિક રીતે પૂછીએ છીએ કે પ્રથમ કારણ શું હશે? સ્વાભાવિક રીતેજ આપણને ખાતરી થાય છે કે એવું કારણ તો હશેજ. એમ ન હોય તો સાંકળની દરેક કડીનો આધાર આગલી કડી ઉપર રહેતો હોય ત્યારે આખી સાંકળને કશોજ આધાર ન હોય એમ માનવું પડે. જાણીતો દાખલો મુરઘી ને ઇંડાનો છે. ક્યું પહેલું આળ્યું, મુરઘી કે ઇંડું? ભૌતિક દુનિયાને અનાદિ માનીએ તો આવીજ સ્થિતિ થાય. આ અવલોકનદષ્ટિએ તો સૃષ્ટિમાં કશો અર્થ ન હોય. જે અસ્તિત્વ ખીજા પર આધાર રાખતું નથી તેને આપણે સ્વયંભૂ કહીએ છીએ. તો હવે આપણે બેજ નિર્ણયની વચ્ચે પસંદગી કરવી પડશે. ત્રીજો નિર્ણય થઈ શકે એમ છે જ નહિ. કાંતો એક સ્વયંભૂ વિશ્વને માની શકીએ; કાંતો એક સ્વયંભૂ ઈશ્વરને માની શકીએ. પરંતુ વિશ્વ સ્વયંભૂ હોય એવું એક પણ ચિહ્ન તેમાં હજી સુધી જોવામાં આવ્યું નથી. તેનાં બધાંજ લક્ષણો એથી વિપરીત જ છે. એ વાત વળી થોડા જ માણસો માને છે, ત્યારે સ્વયંભૂ ઈશ્વરને તો લગભગ તમામ માણસખત હજીસુધી પણ માને છે.

આ ‘પ્રથમ કારણ’નો સ્વીકાર કરીએ તો તે કેવું હશે? વિશ્વમાં દસ્યમાન થતાં તમામ કારણોથી તે જુદુંજ હોય એ દેખાતું છે; નહિ તો તેને પણ કારણપરિણામનો નિયમ લાગુ પડે, અને તેનું કારણ શું છે એમ

પૂછવાનો વખત આવે. તે બીજાં કારણોથી દરજ્જે તેમજ પ્રકારે પણ જુદું છે. તે બીનાસંકળાતીત છે; એટલે ભૌતિક પ્રદેશથી અલગ છે. એમ હોય તોજ તે બધાંજ કારણનું કારણ થઇ શકે. સૃષ્ટિનું આવું કોઈ 'પ્રથમ કારણ' હશે એમ વિચારવાની મનુષ્યજાતની પ્રકૃતિ જ છે. અને આ 'પ્રથમ કારણ'ને આપણે ઈશ્વર નામ આપીએ છીએ.

આ પ્રમાણે માણસ વિચારક પ્રાણી હોવાને લીધે ભૌતિક દુનિયા પાછળ અમુક અસ્તિત્વ છે એમ વિચારવાની માણસને દરજ્જ પડે છે. તે તેને સર્વોપરી મન જેવું લાગે છે; વળી તે જેના ક્ષેત્રમાં સર્વ વાનાંનો સમાવેશ થઇ શકે એવી સર્વાત્કૃષ્ટ ચેતનારૂપ લાગે છે, અને સઘળા કારણનું કારણ હોય એવું લાગે છે. હવે દરેક વિચારનું મૂળ હોય છે. જો મેં કદી મેજ જોયું ન હોય તો મેજ વિષેનો વિચાર મારા મનમાં પ્રવેશ કહી શકે નહિ, એજ પ્રમાણે મારા મનમાં ઈશ્વરનો વિચાર હોય છતાં એ વિચારના મૂળ તરીકે ઈશ્વર જેવું કોઈ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ ન હોય એ કેવી રીતે અને એ વિષે હું સમજી શકતો નથી. ખરી વાત કે વાસ્તવિક ન હોય એવી વસ્તુની કલ્પના હું કરી શકું છું. જેને એ પૂછડાં હોય, સાત પગ હોય અને જેના માથા પર શીંગડાં હોય એવો હાથી માફ મગજ કલ્પી શકે છે; છતાં એવી દરેક કલ્પના ખરેખરા અનુભવમાં આવેલાં તત્ત્વોની બનેલી હોય છે. આને પુરાવો નહિ પણ ઉદાહરણ જ સમજીએ તો પણ એ પરથી એ સત્ય સ્પષ્ટ સમજાય છે કે ઈશ્વરની કલ્પના કયાં વખરે મારાથી રહેવાય નહિ એવી મારા મનની રચના છે, અને એ કલ્પના બધી રીતે ભુલ્લસંપન્ન છે. સર્વોપરી મન અથવા ચેતના તરીકે તેમજ કારણના કારણ તરીકેનો આવો ઈશ્વર-વિચાર કયાંથી આવ્યો હશે તેનો ખુલાસો વિજ્ઞાની આપી શકતો નથી. ઈશ્વર જેવું કોઈ અસ્તિત્વ ન હોય તો બીજી રીતે તેનો ખુલાસો થઇ શકે નહિ. જાણેઅજાણે માણસના સઘળા વિચાર ઈશ્વરની હસ્તી પર અવલંબે છે. સત્ય જેવું કંઈ ન હોય તો શા આધારે કહી શકીએ કે ફલાણી વાત જૂઠી છે? ન્યાય જેવું કશું ન હોય તો શા આધારે કહી શકીએ કે ફલાણું કૃત્ય અન્યાયી છે? સુંદરતા જેવું કંઈ ના હોય તો શા આધારે કહી શકીએ કે ફલાણું વાનું કદરૂપું છે? કોઈ અપરિમિત અસ્તિત્વ ન હોય તો ગમે તે

મુલ્ય કે લક્ષણ વિષે જેની સાથે મુકાબલો થાય છે એવું કોઈ ધોરણ જ ન હોય, એટલે માણસને વિચાર પણ થઈ શકે નહિ.

(૨) માણસ વિચારક પ્રાણી છે, એટલું જ નહિ પણ તે લાગણી-યુક્ત પ્રાણી પણ છે. તેને બુદ્ધિ છે તેમજ લાગણી પણ છે. વળી ધર્મમાં લાગણી અત્યંત આવશ્યક છે. માનવી સ્વભાવમાં બુદ્ધિરૂપ તત્ત્વ જેટલું વાસ્તવિક છે તેટલું જ વાસ્તવિક લાગણીરૂપ તત્ત્વ પણ છે. ઈશ્વરની હસ્તી સંબંધી આપણી લાગણી પરથી સાબિત થાય છે કે દરેક જમાનામાં અને દરેક દેશમાં માણસોને ઈશ્વરની હાજરીનું બાન થયેલું છે. એ વિષેની જુઝાની તો બેસુમાર છે. આ પરથી ઈશ્વરની હસ્તીનો સ્વતઃ પુરાવો મળે છે એમ હું કહેતો નથી. પુરાવો આપવો કે સ્વીકારવો તે બુદ્ધિનું કામ છે. વળી જે ઈશ્વરની હાજરી વિષે બાન થાય છે તેના પ્રકાર કે સ્વરૂપ સંબંધી જુદા જુદા જમાનામાં અને જુદા જુદા લોકોમાં જુદી જુદી લાગણીઓ પણ થઈ રહેલી માલૂમ પડે છે. પરંતુ અત્યારે તો ઈશ્વરના સ્વરૂપ વિષે આપણે વિચાર કરવાનો નથી; માત્ર તેની હસ્તી વિષે વિચાર કરવાનો છે. ઈશ્વર ગમે તેવો હોય પણ તેની હસ્તી વિષેની આવી સર્વત્ર વ્યાપી રહેલી લાગણી ધ્યાનમાં લીધા વગર આપણે રહી શકીએ નહિ.

ઈશ્વરની હસ્તી વિષેની આ લાગણી માનવી સ્વભાવનો કેટલો અધો અગત્યનો ભાગ છે તે એ પરથી જણાય છે કે મોટામાં મોટા ધર્મસ્થાપકો ને શિક્ષકોએ તે પર બાર ચૂક્યો છે. આઈઝકનો દાખલો લઈએ તો ઈશ્વરની હસ્તી વિષે પોતાના શ્રોતાજનોને ખાતરી કરી આપવાની લેશમાત્ર જરૂર હોય એમ તેમાંના એક પણ પ્રબોધક, પ્રેરિત કે લેખકને લાગ્યું નહિ. પ્રભુ ઇસુ ખ્રિસ્ત પણ એવી કોઈ દલીલ કરતો જ નથી. પાલેસ્ટાઇનમાં તો એ વાત સામાન્ય રીતે સ્વીકારાએલી જ હતી. ખ્રિસ્તી મંડળીના એક મહાન સંતે એ પ્રમાણે કહ્યું કે “ઈશ્વરે માણસને પોતાને સારું પેદા કર્યું અને માણસનું હૃદય તેનામાં વિસામો ન પામે ત્યાં સુધી તે એચેની ને એચેનીમાં જ રહે છે.” વળી એ સંતના કહેવાનું સત્ય રોજ રોજ હિંદની દરેક નદીના કાંઠા પર સાબિત કરવામાં આવે છે. ઈશ્વરની હાજરી વગર માણસને ચેન

પડતું નથી. એ કામને સમપ્રદર્શિત કરે છે. માણસ પોતાની ઇચ્છાનુસાર ઈશ્વરને કદી લે છે એવું જોએ. કહે છે તેઓ આવી ઇચ્છાનો ખુલાસો કરી શકતા નથી. આ ઇચ્છા માણસને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થઈ હશે? તેનો ખરો ખુલાસો બાઈબલમાં જ મળે છે એટલે આપણે ઈશ્વર પર પ્રેમ કરીએ છીએ તેનું કારણ એજ છે કે તેણે પ્રથમ આપણા પર પ્રેમ રાખ્યો છે. આટલી એક જ દલીલ હોય તો તો કદાપિ ઈશ્વરની હસ્તી સાબિત થાય છે કે કેમ એ વિષે શંકા રહે. પરંતુ બીજી બધી દલીલોની સાથે આને પણ જોડી દઈએ છીએ ત્યારે તો ઈશ્વર છે એ માન્યતા કેવળ ખુદ્દિસંપન્ન જ લાગે છે. મારા બગીચામાં જે ફૂલ છે તે સુંદર છે એ હું સાબિત કરી શકતો નથી પણ સુંદર નથી એવું કોણ સાબિત કરી શકશે? એ વિષે મારી લાગણી જે સાક્ષી આપે છે તે સાચી જ છે. અમુક સંગીત મધુર છે તે હું સાબિત કરી શકતો નથી, પણ ખુલખુલનું ગાયન મારા હૃદયનું હરણુ કરે છે. સત્ય, બલાઈ ને સુંદરતા જેની બાબતો છે તેનો મારી પાસે કશો પુરાવો નથી; પણ તેમને જો હું વાસ્તવિક ન માની શકું તો બીજા કશાને પણ વાસ્તવિક ન માની શકું એ નિર્વિવાદ છે. તે પરથી જ મને ખાતરી થાય છે કે જેમાંથી એ ઉદ્ભવ્યા હોય એવું કોઈ અસ્તિત્વ વિશ્વના કારણરૂપે રહેલું હશે. આ વાનાં અપૂર્ણતાએ મારા અનુભવવામાં આવે છે. પરંતુ પૂર્ણતા વગર અપૂર્ણતા હોઈ શકે નહિ; અપરિમિત વગર પરિમિત હોઈ શકે નહિ. સંપૂર્ણ સત્ય, સંપૂર્ણ સુંદરતા, ને સંપૂર્ણ બલાઈ તેનું નામ ઈશ્વર.

(૩) પરંતુ માણસ વિચારક પ્રાણી છે, લાગણીયુક્ત પ્રાણી છે, એટલું જ નહિ પણ તે નૈતિક પ્રાણી છે; એટલે તેને ખુદ્દિ છે, લાગણી છે એટલું જ નહિ પણ તેને ઇચ્છાશક્તિ પણ છે. આ ઇચ્છા પણ પરિમિત છે. સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે માલૂમ પડે છે કે વિશ્વમાં આપણી ખુદ્દિ સિવાય બીજી ખુદ્દિ પણ છે. વળી તે આપણી ખુદ્દિ કરતાં બહુ જ મોટી છે. તેમજ માણસજાતના ધાર્મિક ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે એ પણ માનવાનું કારણ મળે છે કે આપણી લાગણી સિવાય બીજી લાગણી પણ છે. વળી તે આપણી લાગણી કરતાં વધુ

તીક્ષ્ણ માલૂમ પડે છે; કેમકે એ આપણી લામણીનું મૂળ છે. અપરિમિત પ્રેમે આપણને સંન્યાસ ન હોત તો આપણે કશા પર પ્રેમ કરી શક્યાં ન હોત. એજ પ્રમાણે જ્યારે આપણે સૃષ્ટિનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે માલૂમ પડે છે કે આપણી ઇચ્છાશક્તિ ઉપરાંત બીજી ઇચ્છાશક્તિ પણ છે, અને ઘણી વાર એ ઇચ્છાશક્તિની સાથે આપણે અથડામણમાં આવીએ છીએ. વળી એ ઇચ્છાશક્તિ આપણી ઇચ્છાશક્તિ કરતાં બહુ જ બળવાન હોય છે. આ ઇચ્છાશક્તિને લીધે આપણે પોતાના વર્તનને માટે ધ્યેય દુરાવી શકીએ છીએ, અને તેને પહોંચવાનાં સાધનો પણ પસંદ કરી શકીએ છીએ. પરંતુ આપણા ઇરાદો અને તેવો હોય તો પણ તે પરિમિત હોય છે અને તેના અમલ થતાં ઘણી રીતે અટકાવ પણ થયા કરે છે. આપણે એક ઘેરો ને ગધેડી સાથે રાખીને ખચ્ચર ઉત્પન્ન કરાવી શકીએ છીએ, પરંતુ ખચ્ચરમાંથી કદી પણ સંતાન ન થાય. કેમ ન થાય? હરકોઈ માણસ જવાબ આપશે કે તે કુદરતની વિરુદ્ધ છે. પરંતુ કયા કારણથી વિરુદ્ધ છે તે પર જીવનશાસ્ત્રનો અભ્યાસી જરા પણ પ્રકાશ પાડી શકતો નથી. સૃષ્ટિમાં યોજનાનાં ચિહ્નો એટલાં બધાં છે, અને તેના મન પર તે એટલી બધી અસર કરે છે કે કુદરત જાણે એક સચેત વ્યક્તિ હોય એવી રીતે તેને તેના વિષે વાત કરવાની ટેવ પડી છે. એજ શૈલી વળી કવિઓની પણ છે. કુદરત ફલાણું ફલાણું કરે છે, અને ફલાણું ફલાણું નથી કરતી એવા શબ્દો ઘણી વાર આપણા સાંભળવામાં ને વાંચવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે નીતિના ક્ષેત્રમાં પણ ઘણી વાર કહેવામાં આવે છે કે માણસ વ્યસનને વશ થઈ જાય છે અને દુરાચાર આચરે છે ત્યારે કુદરત તેની શિક્ષા કરે છે. આવી બાપા વાપરવાનું કારણ શું? એનું કારણ એ છે કે અનુભવ પરથી માણસ શીખ્યું છે કે કુદરત મૂળે નૈતિક હોય છે અને તેની પાછળ અમુક ઇચ્છાશક્તિ છે. તે માણસને કાળમાં રાખે છે, અને જ્યાં તેની ઇચ્છા તેને આડેઅવળે માર્ગે લઈ જતી હોય ત્યાં તે તેને રોકવાનું કરે છે. અમુક ઇરાદો સૃષ્ટિમાં આતપ્રેત થઈ રહેલો માલૂમ પડે છે. એ ઇરાદાનું ધ્યેય સારાપણું છે. વળી જડ વસ્તુમાં ઇરાદો ન હોય એટલે આ ઇરાદાને ધ્વિર કહેવામાં વાંધો શો છે? આમ નૈતિક પ્રાણી તરીકે માણસનો અભ્યાસ કરવાની ખાસ અગત્ય જણાય છે.

માણસ નૈતિક પ્રવૃત્તિમાં વિશ્વમાં વાસો કરે છે એ દૃષ્ટિએ તેનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ત્યારે તો ઈશ્વરની હસ્તી સંબંધી આપણને વિશેષ ખાતરી થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાં સ્વભાવ, ચારિત્ર ને સ્વરૂપ વિષે પણ ઘણું જાણવાનું મળે છે. નૈતિક નિયમો માણસને પ્રથમ પ્રેરક-બુદ્ધિદારે પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રેરકબુદ્ધિ વગર માણસ આખરે ઈશ્વરની હસ્તી માની શકતો નથી. એ વગર ઈશ્વરની હસ્તી સંબંધી ઉપર જે દલીલો કરવામાં આવી છે તેમાંની એકે દલીલનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ. ઈશ્વર નજીક છે, તે આપણી બાજુમાં રસ લે છે, અને જાણે કુદરતી રીતેજ ઈશ્વરની બાજુમાં આપણને રસ પડે છે, એ બાજુમાં પ્રથમ જ્ઞાન આપણને પ્રેરકબુદ્ધિજ કરાવે છે. આપણા સ્વભાવમાં કોઈપણ નૈતિક તત્ત્વ ન હોય તો સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં રહેલા નૈતિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન કદી પણ થઈ શકે નહિ. ઈશ્વરના પરાક્રમની આગળ આપણે હુણુએ ખરા, તેણે કરેલી વ્યવસ્થાની કદર થઈ શકે ખરી; પણ તેનું ન્યાયીપણું આપણને કદી પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે નહિ. પરંતુ ન્યાયીપણા વગરનો ઈશ્વર તે ઈશ્વરજ ન કહેવાય અને તેની જે બક્ષિતમાં નૈતિક તત્ત્વો ન હોય તે ખરી બક્ષિત પણ ન કહેવાય.

છતાં આવી નીતિવિષયક દલીલને આધારેજ ઈશ્વરની હસ્તી સાબિત કરી શકાય નહિ. બીજી દલીલોની માફક તે વડે માત્ર ખરાપણાનું અસુક સ્વરૂપ દસ્યમાન થાય છે. તે ગમે તે રૂપમાં દર્શાવીએ તો પણ તે આગલી દલીલો પર, એટલે સૃષ્ટિના કારણવાદ તેમજ સૃષ્ટિના વ્યવસ્થાવાદ પર અવલંબે છે. હું એટલું જ કહેવા માગું છું કે આ દલીલ વડે જેના વિના બીજી બધી દલીલો અધૂરીજ રહે એવું એક અગત્યનું તત્ત્વ પૂરું પાડવામાં આવે છે. કોઈ પણ એકજ તત્ત્વરૂપી વિચાર ઈશ્વરની હસ્તી વિષે પૂરી સાક્ષી આપી શકે નહિ. પરંતુ ઈશ્વરની જ્ઞાનબાણ પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રેરકબુદ્ધિનું કર્તવ્ય પાયારૂપે છે.

બલાજૂઠા વિષે, ખરાખોટા વિષે, ન્યાયઅન્યાય વિષે અને નીતિઅનીતિ વિષે પડેલું જ્ઞાન પ્રેરકબુદ્ધિ કરાવે છે, અને તે બાજુમાં વિષે તેના નિર્ણય

ખરી રીતે નિષ્ક્રિયકારક છે. વળી આ બાબતો વિષે પ્રેરકબુદ્ધિનો નિષ્ક્રિય એવો છે કે તેઓ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે; તેઓનાં સ્વરૂપ એટલાં બધાં વિપરીત છે કે એક જ તત્ત્વમાંથી તેઓ હિલ્લભવ પામી શકે જ નહિ. બલાભૂંડાનો એક જ કતો હોઈ શકે નહિ. એક વડે ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રદર્શિત થતી હોય તો બીજું, તેના શત્રુરૂપે છે એમ જ સમજી શકાય. ઇશ્વર વિષે પ્રેરકબુદ્ધિની સાક્ષી બરોસાલાયક હોય તો એમ જ માનવું પડે કે ઇશ્વર તે ભૂંડાઈનો શત્રુ જ છે. આપણને ગુન્યવણ થાય એવી ઘણી વાતો દુનિયામાં છે; છતાં પ્રેરકબુદ્ધિ એટલી તો ખાતરી આપે છે કે બલાભૂંડાનો એક જ કતો અથવા તેમનું એક જ મૂળ હોઈ શકે જ નહિ.

હવે પ્રેરકબુદ્ધિ શું કામ કરે છે, અને શું કામ નથી કરતી એ સ્પષ્ટ રીતે સમજવું જોઈએ. કેટલાક એમ ધારે છે કે પ્રેરકબુદ્ધિદારે આપણને સીધી રીતે ઇશ્વરનું દર્શન થાય છે. આ વાત હું નથી માનતો. અલગત, તે ઇશ્વરની હસ્તીનું જ્ઞાન કરવાનું પ્રથમ સાધન છે. પ્રેરકબુદ્ધિ શબ્દનો અર્થ બહુ જ સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ છે. તેનો અર્થ ન સમજતો હોય એવો કોઈ માણસ બાગ્યે જ મળશે. કાન શું છે, આંખ શું છે એ જોટલી સ્પષ્ટતાથી આપણે સમજીએ છીએ તેટલી જ સ્પષ્ટતાથી પ્રેરકબુદ્ધિ શું છે તે પણ સમજીએ છીએ. કાન વડે આપણે ધ્વનિ સાંભળીએ છીએ અને આંખ વડે આપણે રંગ જોઈએ છીએ એવાત જોટલી નિર્વિવાદ છે તેટલું જ નિર્વિવાદ એ પણ છે કે પ્રેરકબુદ્ધિ વડે આપણે બલાભૂંડાનો ભેદ સમજી શકીએ છીએ. રંગ જોવાનું સાધન આંખ છે, ને ધ્વનિ સાંભળવાનું સાધન કાન છે, તેમ જ બલાભૂંડાનો ભેદ જાણવાનું સાધન પ્રેરકબુદ્ધિ છે; પણ તે ઇશ્વરને જાણવાનું સાધન નથી.

પ્રેરકબુદ્ધિની હસ્તી વિષે કોઈ પણ જાતની શંકા નથી. આખી દુનિયામાં તે કબૂલ કરવામાં આવે છે. તે વડે જાણસોને જ્ઞાન થાય છે કે વિશ્વમાં ભૌતિક જ નહિ પણ નૈતિક નિયમો પણ હોય છે. તે દરજ્જાનું તેમ જ જવાબદારીનું પણ જ્ઞાન કરાવે છે. જ્યારે પ્રેરકબુદ્ધિ અમુક કૃત્યને ખરું કરાવે છે ત્યારે તે નિષ્ક્રિય અનુસરીને તેમ કરે છે; તે જ કૃત્યને એક વાર ખોટું

ઠરાવ્યા પછી તે તેને હમણા જોડુજ ઠરાવશે; આજે ખરું ને કાલે જોડું
 એમ તે નથી ઠરાવતી. તેજ પ્રમાણે જ્યારે તે અમુક કૃત્યને જોડું ઠરાવે છે
 ત્યારે એ કૃત્યથી નિયમનો ભંગ થાય છે એજ કારણથી તેમ કરે છે.
 આપણે જે કાંઈ કરીએ છીએ તે વિષે પ્રેરકયુદ્ધિ આપણે ન્યાયા-
 ધીશ બનીને આપણા કૃત્યને કાં તો ખરું કાં તો જોડું ઠરાવે છે.
 વળી એવું કરે છે ત્યારે તે અધિકારસહિત તેમ કરે છે. એ અધિકાર
 આપણા હૃદય સ્વીકારે છે. શરીર ને આત્મા પર, હૃદય ને મન પર, તેમજ
 આપણી સમજી ઇચ્છાઓ ને શક્તિઓ પર પ્રેરકયુદ્ધિ પોતાની સત્તા ચલાવે
 છે. તે નિયમનો કત્તો નથી. તે તો નિયમ પર આપણું ધ્યાન ખેંચે છે,
 નિયમનું લાગુકરણ કરે છે, પણ નિયમને તે પોતે ઉત્પન્ન કરતી નથી.
 પોતા તરફથી નહિ પણ અન્યના અવેજી તરીકે તે જોડે છે; તેનો અધિકાર
 અન્ય પાસેથી મળેલો હોય છે. પ્રેરકયુદ્ધિ આપણી ઇચ્છામાંથી ઉત્પન્ન
 થતી નથી. ઇચ્છા ચાહે તો તેની સેવિકા થાય; ચાહે તો તેનો શત્રુ થાય
 પણ પ્રેરકયુદ્ધિનો અધિકાર ઇચ્છાને આધીન નથી. એથી ઉલટું આપણી
 ઇચ્છાથી વિપરીત હોય એવું તે કરમાવે છે. એથી આપણને એવું ભાન
 કરાવવામાં આવે છે કે આપણી ઇચ્છા સિવાય બીજી ઇચ્છા પણ વિશ્વમાં
 છે, અને તે ઇચ્છા આપણી ઇચ્છા કરતાં બળવત્તર પણ છે. પ્રેરકયુદ્ધિ
 આપણી ઇચ્છા તો નહિ પણ અન્યની ઇચ્છા દર્શાવે છે; આપણી ઇચ્છા
 જવા દેખને અથવા તેનો અનાદર કરીને પ્રેરકયુદ્ધિ આપણી સાથે વર્તે
 છે. આપણી ઇચ્છા તેનું સાંભળવાની ન હોય, અને તે કરમાવે છે તેથી
 ઉત્પત્તિ દિશામાં જવાની હોય ત્યારે પણ તે વિશેષ આગ્રહ કરે છે,
 ચેતવણી આપે છે, શરમાવે છે, અને શિક્ષા પણ કરે છે. આ
 બહારની ઇચ્છા પવિત્ર છે, તે આપણને આગળપાછળ ઘેરી લે છે, અને
 તેની હાજરીમાંથી આપણે નાસી જઈ શકતાજ નથી. આત્મી જે ઇચ્છા
 સ્વર્ણી પ્રેરકયુદ્ધિ પર ધણીપણું કરે છે તે મંથરની ન હોય તો કોની હશે ?
 નીતિ સંબંધી કોઈ પણ માણસ સ્વતંત્ર નથી. તેને હમેશાં ફરજ અને
 જવાબદારી વિષે ચેતના થાય છે. પ્રેરકયુદ્ધિ સલાહ નહિ પણ આજ્ઞા
 આપે છે, અને એમ અન્યની ઇચ્છાનું ભાન કરાવે છે. આ લાગણીતમામ
 માણસના ને થાય છે, અને વળી દરેક સ્થિતિના માણસને થાય છે. આપણે

ખોટું કરીએ છીએ ત્યારે આપણા કરતાં બળવાન, પવિત્ર ને અધિકારયુક્ત હોય એવી કોઇ અન્ય ઇચ્છા સાથે આપણે અથડામણમાં આવીએ છીએ. આવી ઇચ્છા વિષે સમસ્ત માણસજાતની લાગણી સાક્ષી આપે છે. તો તેને ઇશ્વર ન કહીએ તો ખીજું શું કહીએ ?

વળી પ્રેરકયુદ્ધ કેવળ આપણને નિયમ વિષે ભાન કરાવે છે, એટલું જ નહિ પણ ધરાદા વિષે પણ ભાન કરાવે છે. તેની હસ્તીમાં જ ધરાદાને અર્થ રહેલો છે. જેટલી આવશ્યકતાથી જોવાને માટે આંખ આપેલી છે અને સાંભવાને માટે કાન આપેલા છે, તેટલી જ આવશ્યકતાથી પ્રેરકયુદ્ધ પણ આપણને એટલા જ આટે આપેલી છે કે તે વડે આપણા હિતને માટે આપણે આપણી બધી જ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીએ. આવું દાન અને આવી શક્તિ ઇશ્વર સિવાય ખીજ કોઇ તરફથી કે ખીજ કોઈ રીતે મળી શકે એમ શું ખરેખર માની શકાય ? જે નિયમ પ્રેરકયુદ્ધ પ્રગટ કરે છે, તે જેમ આપણી ઇચ્છાનો નિયમ નથી, તેમ જે ધરાદો તે પ્રગટ કરે છે તે ધરાદો પણ આપણો નથી એ સ્પષ્ટ રીતે માલુમ પડે છે. એ ધરાદો અને આપણો ધરાદો ઘણી વાર અન્યોન્ય વિરુદ્ધ હોય છે, એ બંને ધરાદા વચ્ચે ઝઘડો થયા કરે છે, અને એ ઝઘડાના પરિણામે આપણે પીડાઈએ છીએ. પરંતુ એ ઝઘડો થતાં થતાં હમેશાં પ્રેરકયુદ્ધની વાણી આપણામાં પોકાર કરતી જ રહે છે કે આપણે આપણા જ ધરાદાનો ત્યાગ કરવાનો છે. જે ધરાદો આપણી સામે થાય છે તેને આપણે આધીન થવું જોઈએ એ વિષે આપણને ખાતરી થાય છે જ. કોઇપણ ક્ષેત્રમાં પરિણામ પરથી કારણ સમજવું ઉચિત હોય તો અહીં આગળ તે વિશેષ ઉચિત છે એવું આપણી યુદ્ધ કળા કરે છે, અને પ્રેરકયુદ્ધનું ‘પ્રથમ કારણ’ તે તો એક ન્યાયી વ્યક્તિ જ છે એમ પણ કળા કયાં વિના આપણ રહી શકતા નથી.

હવે નૈતિક પ્રદેશમાં આપણને જે જે અનુભવ થાય છે, એટલે ખરાખોટા વિષેની સમજ, ફરજ વિષેનું ભાન, પસ્તાવો, આશા ને ખીજ વગેરે તમામ અનુભવ એક ન્યાયી ઇશ્વરને પ્રગટ કરે છે, નહિ તો તેમાં કશો અર્થ નથી. બેટ્રીન્ડ રસ્સલ નામના એક લેખક હમણાં ઈંગ્લાંડમાં છે.

તેનાં પુસ્તકો મેં કોઇવાર હિંદી ભાષાઓના હાથમાં જોયાં છે. આ માણસ
 છેલ્લામાં છેલ્લો દમનો જડવાદી તેમજ નાસ્તિક છે. પોતા વિષે તે એમ
 લખે છે કે 'હું' મરી જઈશ ત્યારે સડી જઈશ.' શરીર ને આત્મા
 વચ્ચેનો ભેદ તે મણકારતો નથી. દરેક બીના અકસ્માત અણુઓ ભેગાં
 થવાનું પરિણામ છે એમ તે કહે છે. હવે મારી મૂડી જેવડા પથ્થરમાં
 એટલાં બધાં અણુ સમાએલાં છે કે તે દર્શાવવાને માટે આંકડા કશા
 ઉપયોગના નથી. તો પછી વિશ્વમાં તે કેટલાં બધાં હશે! વળી દેખીતું છે
 કે જેટલાં અણુ છે તેટલીજ તેમની વ્યવસ્થા પણ થઈ શકે, અથવા તેટલીજ
 સૃષ્ટિ થઈ શકે. હવે રસસલ માને છે તેમ અકસ્માત આ બધું થયું હોય
 તો તે ખરેખર અગમ્ય જોવા અકસ્માત કહેવાય! અસંખ્ય શક્ય
 વ્યવસ્થામાંથી આ એકજ વ્યવસ્થા અને તે વળી યોજના, બુદ્ધિ કૌશલ્ય
 અને ધરાદાનાં ચિહ્નોથી ભરપૂર એવી થવા પામી એવું શું તમે સંકેલાઈથી
 માની શકો છો? ત્યારે એ કરતાં ઈશ્વરને માનવો એ શું તમને મુશ્કેલ લાગે
 છે? રસસલનો મત ખરો હોય તો આ પુસ્તક ખરી રીતે હું લખતો નથી,
 પણ મારા મગજમાં અકસ્માત અણુ અનુક્રમ કે વ્યવસ્થા પ્રમાણે
 ભેગાં થાય છે તેથી આ પુસ્તક ઉદ્ભવે છે. યુજરાતી મૂળાક્ષરને એક
 ટોપલીમાં એકડા કરીએ અને તેમને હલાવ્યા પછી એક મેજ ઉપર નાખી
 દઈએ, એમ ગમે તેટલી વાર કરીએ તો પણ એકે બુદ્ધિયુક્ત શબ્દ આપણે
 વાંચી નહિ શકીએ. દુનિયાનાં પ્રખ્યાત ગ્રંથો, કાવ્યો, કળા, આંધકામો એ
 તમામ શું અણુ અકસ્માત ભેગાં થવાથી હસ્તીમાં આવ્યાં હશે! જો એવી
 રીતે બેટ્રીન્ડ રસસલનાં પુસ્તકો ઉદ્ભવ્યાં હોય તો તેઓનું વજન પણ તેટલુંજ
 સમજવું! નૈતિક અનુભવથી આપણે શીખી શકીએ છીએ કે માત્ર ચીજો
 અને નિયમોની સાથેજ આપણે સંબંધમાં આવતા નથી, પણ એ ચીજો
 તેમજ એ નિયમોના કર્તા સાથે પણ 'સંબંધમાં' આવીએ છીએ, અને તે વળી
 ન્યાયી ન્યાયાધીશ પણ છે એ વિષે આપણાં હૃદય સાક્ષી આપે છે. નાસ્તિક
 માણસ પણ ખોટું કરે છે ત્યારે તેનું મન તેને મારે છે. અકસ્માત ખોટું
 થયું હોય તો તેને શરમાવાની શી જરૂર?

આ દલીલના જવાબમાં નાસ્તિકો એમ કહે છે કે પ્રેરકબુદ્ધિ ઉત્કર્ષિત

પારિણામ છે. સુખદુઃખ તેમજ લાભગેરલાભનો અનુભવ થવાથી ધીમે ધીમે પ્રેરકશુદ્ધિનો ઉદ્ભવ થયો છે. તેનો પ્રત્યુત્તર આપણે એવો વાળી શકીએ છીએ કે આવું થયું તેની સાબિતી શી ? વધી એમ થયું હોય તોપણ શું ? તેમાં જે ધરાદો માલુમ પડે છે તેનો ખુલાસો હજુ રજુ કરવામાં આવ્યો નથી. પ્રેરકશુદ્ધિની ઉત્પત્તિ ગમે તેવી રીતે થઈ હોય તો પણ તે હાલમાં વાસ્તવિક આવ્યત તો છેજ. સવાલ એટલોજ છે કે તેના નિર્ણય ખરા છે કે ખોટા ? પણ જો ખરા હોય તો ખાતરી થાય છે કે ખરા ને ખોટા વચ્ચે જે ભેદ છે તે વિશેની સમજ આપણા પોતામાંથી ઉદ્ભવતી નથી.

હવે દ્રશ્ય રીતે સદાચારીને સારો બદલો ધણી વાર મળતો નથી એ સાચી વાત છે. દુરાચારીને શિક્ષા પણ હમેશાં જાહેર રીતે થતી નથી એ વાત પણ સાચી, પરંતુ સદાચાર તેમજ દુરાચારનો બદલો તેમના પોતામાંજ રહેલો છે. આત્મિક રીતે તો સદાચાર આત્માને બળવાન કરે છે. સારે દુરાચાર તેને નબળો ને બ્રષ્ટ કરે છે. વ્યક્તિના જીવનમાં તો સદાચાર આચરવાનું પરિણામ સાફજ છે, અને દુરાચારને આચરવાનું પરિણામ માર્દુ જ છે એ સુખદુઃખનો અનુભવ થવા છતાં પણ સાબિત થાય છે. વળી સામાજિક જીવન ધ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે આ સત્ય વિશેષ પ્રકાશે છે. સમાજમાં સામાન્ય રીતે જે પ્રમાણમાં સદાચાર આચરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણમાં સામાજિક કલ્યાણ સાધવામાં આવે છે એ નિર્વિવાદજ છે. “સદાચારથી પ્રજાની ચઢતી થાય છે; પણ પાપ હરકોઈ પ્રજાને લાંછનરૂપ છે” (આર્મબલ : નીતિવચન ૧૪; ૩૪). એ વાત તમામ ઇતિહાસ પરથી સાબિત કરવામાં આવે છે. જેથી પ્રજાઓ પીડિત થએલી છે એવાં ધણાં અનિષ્ઠ દૂર કરવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ એક પણ ભલું વાનું ગુમાવવામાં આવ્યું હોય એવું માલુમ પડતુંજ નથી. આવું ગમે તે રીતે થયું હોય તો પણ તે વડે ધ્વંશના નૈતિક સ્વરૂપ વિષે જે સાક્ષી મળે છે તે નષ્ટ થઈ શકતી નથી. ઉત્ક્રાંતિવાદ સ્વીકારવામાં આવે તો પણ સૃષ્ટિમાં ધ્વંશની યોજનાનાં જે ચિહ્નો દ્રશ્યમાન થાય છે તે નષ્ટ થતાં નથી; એથી ઉલટું તે વધારે આશ્ચર્યકારક ને ખાતરીજનક લાગે છે. જે જે નિયમો કે પદ્ધતિદ્વારા મનુષ્યજાતની પ્રગતિ થએલી હોય છે તે તે નિયમો કે પદ્ધતિ પૂરી રીતે

ધધિરનો મહિમા, તેનું જ્ઞાન, તેનો પ્રેમ અને ન્યાય પ્રગટ કરે છે, અને ધધિર ન હોય તો તેમની ઉત્પત્તિ કવી રીતે થઈ તેમજ તેઓમાં શા અર્થ રહેલો છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકે નહિ.

પરાખોટાનો ભેદ દરેક માણસ સમજે છે. ઓછાવતા સારાપણાનું જ્ઞાન દરેક માણસને થાય છે. હવે અમુક કૃત્ય ખીજ કરતાં સારું છે એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યારે એ બંને કૃત્યોને ખીજ કશાની સાથે સરખાવીને આપણે એમ કહીએ છીએ. જાણેઅજાણે ભલાઈનું અમુક નિરપેક્ષ ધોરણ આપણા મનમાં હોય છે, નહિ તો કોઈ પણ જાતનો મુકાબલો આપણાથી થઈ શકે નહિ. આપણે ખોટું કરીએ છીએ ત્યારે સાથે સાથે આપણને એવું પણ જ્ઞાન થાય છે કે જે નિયમનો ભંગ કરીએ છીએ તે કાંઈ આપણા સ્વભાવમાંથીજ ઉદ્ભવ્યો હોય, અથવા લોકરિવાજ કે સામાજિક કાયદામાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય એવો તો નથીજ. એથી ઉલટું સૃષ્ટિની પાછળ અમુક ભલાઈનું નિરપેક્ષ ધોરણ હોય અને તેની સાથે આપણે અથડામણમાં આવ્યાં હોઈએ એવી અસર આપણા ઉપર થયા કરે છે. આ ધોરણને ધધિર નામ આપીએ છીએ, પરંતુ તેને જાણવાની રીતમાં અને ભૌતિક વાનાંને જાણવાની રીતમાં ફેર છે. ભૌતિક વાનાં જાણવા માટે આપણે તેમની નિરીક્ષા કરીએ છીએ. તેમની તથા આપણી વચ્ચે ક્ષેત્ર ને ક્ષેત્રનો સંબંધ છે પણ જેને નિરપેક્ષ ધોરણ કહીએ છીએ તે આપણે માટે કદી પણ ક્ષેત્રરૂપ બની શકે નહિ. તે તો ક્ષેત્રજ છે; વળી તે સર્વોત્કૃષ્ટ ક્ષેત્રજ છે. તે વ્યક્તિ છે. જેમ આપણે એકબીજાને ઓળખીએ છીએ તેમ તેને પણ આપણે ઓળખી શકીએ માટે તે આપણને સાથ આપે, તે પોતાને આપણને પ્રગટ કરે એવી, આવશ્યકતા રહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ એવું શીખવે છે કે ધધિરે આપણને પોતાનું પ્રકટીકરણ કર્યું છે. તે પ્રકટીકરણ બાહ્યલક્ષમાં સમાયેલું છે. તે વિષે આ વ્યાખ્યાનમાળાનાં બીજા વ્યાખ્યાનોમાં વધુ વિસ્તારથી લખવાનો મારો ઇરાદો છે. અહીં આગળ તો માત્ર ખ્રિસ્તી ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય સુદ્ધાઓ જણાવીને આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશ.

૩. પ્રકટીકરણની વાણી

હવે બાઈબલનું શિક્ષણ એ છે કે ઈશ્વરે સૃષ્ટિ અને તેમાંનું સર્વ ઉત્પન્ન કર્યું છે. તેમાં બીજી બધી ઉત્પન્ન કરાએલી વસ્તુઓના કરતાં મનુષ્ય છેક જીવું માલૂમ પડે છે. તેના વિષે બાઈબલમાં એમ કહ્યું છે કે તેને તો ઈશ્વરે “પોતાની પ્રતિમા પ્રમાણે” સૃષ્ટ્યું છે. આનો અર્થ એ થાય છે કે મનુષ્યને જે આત્મા છે તે જ્યારે તેને ઈશ્વર તરફથી મળ્યો ત્યારે તે નિર્મળ હતો, પરંતુ સંસાર સાથેના સંબંધમાં આવ્યાને લીધે મનુષ્યનો સ્વભાવ બ્રહ્મ થએલો માલૂમ પડે છે. તે કેવી રીતે બ્રહ્મ થાય છે તેનો ખુલાસો પણ બાઈબલમાં આપેલો છે. સંસારની અસર માણસના આત્મા ઉપર થાય છે એ ખરી વાત, પણ તેની બ્રહ્મતા થવાનું મૂળ કારણ બીજું છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ ઈશ્વરે પોતાની પ્રતિમા પ્રમાણે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ કરી હતી, અને આગળ કરવામાં આવેલી દલીલો પરથી ઈશ્વરના સ્વરૂપ સંબંધી આપણને ઝાંખો ઝાંખો ખ્યાલ પ્રાપ્ત થયો છે. વળી જાણુવા જેવી વાત એ છે કે આપણી સાધારણ બુદ્ધિદારે જેવું અસ્તિત્વ કદપી લેવા આપણને પ્રેરણા થાય છે તેવુંજ અસ્તિત્વ બાઈબલમાં દર્શાવવામાં આવે છે. સર્વ ચેતનાથી અધિક, સર્વ કારણાતીત, એવા સૃષ્ટિનિયંતા તથા નૈતિક સર્વોધિકારી તરીકે ઈશ્વરને બાઈબલમાં દર્શાવવામાં આવે છે. સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા કરવામાં તેની અપરિમિત બુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે, તમામ જીવનનાં નિર્વાહ તથા પોષણ કરવામાં તેની અપાર લાગણી પ્રદર્શિત થાય છે, તેમજ નીતિના નિયમ વડે તેની સંપૂર્ણ પવિત્રતા દર્શમાન થાય છે. તેણે પોતાની પ્રતિમા પ્રમાણે માણસોને બનાવ્યાં એટલે તેણે બુદ્ધિ, લાગણી, ઇચ્છાશક્તિ, વગેરે ઉત્તમ દાનો પણ આપ્યાં છે; તથાપિ જે ગુણો ઈશ્વરમાં સંપૂર્ણ ને અપરિમિત છે તે મનુષ્યમાં તો અપૂર્ણ અને પરિમિત જોવામાં આવે છે. માણસની ઇચ્છાશક્તિ અપૂર્ણ હોવાને લીધે તે તેનો દુરુપયોગ કરે છે, ઈશ્વરની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ વર્તે છે, એટલે પાપ કરે છે. ઈશ્વર અપાર પ્રેમી છે એટલે આપણે તેના પર પ્રેમ કરીએ, અને એમ તેની ઇચ્છાને આધીન થઈને તેની સંમતમાં રહીએ એવું તે માહે છે. તેની ઇચ્છા હોત તો જરૂર તેની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ ચાલી શકીએ નહિ એવાં તે આપણને બનાવી શક્યો હોત; પરંતુ

એમ ક્યું હોત તો આપણી ઇચ્છા મુક્ત ન હોત; વળી આપણી ઇચ્છા મુક્ત ન હોત તો આપણામાંને બીજી સૃષ્ટિ વસ્તુઓમાં જે તફાવત છે તે તફાવત ન હોત. આપણે એક સંયાની માફક સાઈ કરીએ એમાં ઇશ્વરને આનંદ ન થઈ શકે, તેમજ તેના મહિમા પણ પ્રગટ થાય નહિ. આપણે જાણી જોઈને ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તી શકીએ એવાં તેણે આપણને બનાવ્યાં છે. તેમ કરી શકીએ એવી મદદ પણ તે આપણને આપી શકે છે. તે સંપૂર્ણ રીતે બુદ્ધિમાન છે, એટલું જ નહિ પણ તે સંપૂર્ણ પ્રેમરૂપ પણ છે. તત્ત્વજ્ઞાન તેના પ્રેમનો ખુલાસો કરી શકતું નથી, તેમજ વિજ્ઞાન પણ એ ખુલાસો કરવા માટે અશક્ત છે. તેથી વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત બીજું જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે. એ જ્ઞાન પ્રકટીકરણદ્વારેજ આપણને મળી શકે એમ છે. હવે બાઈબલમાં ઇશ્વરે પોતાના પ્રેમનું પ્રકટીકરણ કરેલું છે. બીજી રીતે તેના પ્રેમ વિષે પૂરું જ્ઞાન નજ થઈ શકે. માટે ઇશ્વરે પોતે અવતાર લીધો. પ્રભુ ઇસુ ખ્રિસ્તરૂપે તે આ પૃથ્વી પર આવ્યો. ઇસુ ખ્રિસ્તરૂપે તેણે વધસ્તંભ ઉપર આપણાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યું છે. આ કામ કેણું કરી શકે? જે પોતે પૂરો પવિત્ર હોય, જેનામાં પાપનો એકે કાષ્ઠ માલૂમ પડતો ન હોય, જે પૂરેપૂરી રીતે ઇશ્વરની ઇચ્છાને આધીન થયો હોય, એવો નિષ્કલંક ઇશ્વરી અવતાર આ કામ કરી શકે. પ્રભુ ઇસુ ખ્રિસ્ત એવો હતો. તે પાલેસ્ટાઇનમાં જન્મ્યો હતો. પોતાના પ્રેમે કરીને તે ધણાને આકર્ષી શક્યો, પણ તે દેશના અધિકારીઓએ અદેખાઈને કારણે તેને મારી નાખ્યો. તેને મારી નાખવાનું કારણ એટલુંજ હતું કે તે તેમનાં કામો ખોટાં ઠરાવતો હતો. તેને તેઓ જહૂજ ધિક્કારતા હતા ખરા તો પણ તેણે એકે પાપ કર્યાનું તહોમત તેઓ તેના પર મૂકી શક્યા નહિ. તેના જીવનમાં અત્યાર સુધી ધણા જણે આમી કે ખોડ શોધવાની મહેનત કરી છે પણ તેઓ તમામ સાવ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે. તે વખતના તેના શત્રુઓમાંથી કેટલાકે કબૂલ ક્યું કે તેનામાં વાંક કે દોષ માલૂમ પડતો નથી. આધુનિક નાસ્તિકો-માંથી પણ ધણાએ કબૂલ ક્યું છે કે તે નિષ્પાપ હતો. વળી નિષ્પાપ તો હતોજ, કેમકે તે ઇશ્વરનો અવતાર હતો. તેની ઇચ્છા હોત તો તેને મરવાની લેશમાત્ર જરૂર નહોતી; કેમકે તે સહેલાઈથી બચી શકે તેમ હતું. છતાં

તેણે પોતાની મેળે રાજ્યશીથી પોતાને પોતાના શત્રુઓના હાથમાં સોંપી દીધો. મરવાની તેની મરણ હતી; મરવાને માટેજ તેણે અવતાર લીધો હતો. તેના મરવાનો હેતુ ઈશ્વરનો પ્રેમ પ્રદર્શિત કરીને તેની સાથે તમારો ને મારો પુનર્મિલાપ કરાવવાનો હતો. આજે આ વ્યાખ્યાન જે કોઈ વાંચે છે તેના પ્રત્યે તે પોતાના વિદ્યાએલા હાથે લાંબા કરીને કહે છે કે “ઓ વૈતર્ક કરનારાઓ અને ભારથી લદાએલાઓ, તમે સઘળા મારી પાસે આવો, અને હું તમને વિસામો આપીશ ” (બાઈબલ: માત્થી ૧૧, ૨૮).

અર્થ અને મનન કરવાના પ્રશ્નો

૧. નાસ્તિકની વાણી

૧. પચાસેક વર્ષો પર ધર્મ પ્રત્યે વિજ્ઞાનીઓ કેવું વલણ રાખતા હતા ?
૨. શું વિજ્ઞાન ધર્મને નુકસાનકારક છે ?
૩. શું સૃષ્ટિ આપોઆપ થઈ શકે ?
૪. ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નકાર કરવા માનવશાસ્ત્રમાંથી કઈ કઈ વાતોનો આધાર લેવામાં આવે છે ?
૫. માનવશાસ્ત્રને આધારે કરવામાં આવેલી ઉત્ક્રાંતિવિષયક દલીલ કેવી રીતે ખોટી છે ?
૬. ધર્મ કુદરતી છે અને વળી તે પ્રકટીકરણવિષયક પણ છે એ વાતની ચર્ચા કરો.
૭. ‘ધર્મનું મૂળ સ્વાર્થ છે’ એ નિવેદન પર ટીકા કરો.
૮. માનવશાસ્ત્રમાંથી નાસ્તિકો કઈ વાતોનો આધાર લે છે ?
૯. ઈશ્વર વિષેનો વિચાર શું માણસની ઇચ્છામાંથી ઉદ્ભવ્યો છે ?
૧૦. પેલેની દલીલ શી હતી ? શું તે સંતોષકારક છે ?
૧૧. ઉત્ક્રાંતિવાદથી અઢારમા સૈકામાં ઈશ્વરવાદ પર શી અસર થઈ ?
૧૨. ઉત્ક્રાંતિવાદ અને ઈશ્વરવાદ એ બંને શું સાથે સાથે માની શકાય ?
૧૩. જેની નિરીક્ષા થઈ શકતી નથી તેની હસ્તી કેવી રીતે માની શકાય ?
૧૪. વિજ્ઞાનના અધિકારની હદ કયાં આગળ છે ?
૧૫. જ્ઞાન અને ઓળખાણનું રહસ્ય સમજાવો.

૨. આસ્તિકની વાણી

૧. શું ઇશ્વર વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકે છે ?
૨. કુદરતમાં અમુક અચૂક નિયમ છે તે પરથી શી શિખામણ મળે છે ?
૩. ચેતના પરથી કયું અનુમાન કરી શકાય છે ?
૪. ભૌતિક પ્રદેશમાં જે કારણ અને પરિણામનો અનુભવ થાય છે તે પરથી કયું અનુમાન થઈ શકે છે ?
૫. 'પ્રથમ કારણ' હોય તો તે કેવું હોય ?
૬. અણુ અનાદિ હોય તો તેનું પરિણામ શું આવે? આપણે કોને સ્વયંજૂ કહી શકીએ ?
૭. અણુને વિભાજિત કરવાથી જડવાદ પર શી અસર થઈ છે ?
૮. 'દરેક વિચારનું મૂળ હોય છે' એ નિવેદન પર ચર્ચા કરો.
૯. ઇશ્વર ન હોય તો માણસથી વિચાર ન થઈ શકે એ મુદ્દાનું સમર્થન કરો.
૧૦. ધર્મ સાથે લાગણીનો સંબંધ દર્શાવો.
૧૧. સત્ય, સુંદરતા અને ભલાઈ પરથી કયું અનુમાન થઈ શકે છે ?
૧૨. ધર્મ સાથે ઇચ્છાશક્તિનો શો સંબંધ છે ?
૧૩. કુદરત બધું એક વ્યક્તિ હોય એવી રીતે તેને વિષે બોલવાની જે દેવ પડી છે તેનો ખુલાસો કરો.
૧૪. વિશ્વમાં ધરાદો દૃશ્યમાન થાય છે એ પરથી શું સમજવું ?
૧૫. નીતિ અને પ્રેરકયુક્તિનો પરસ્પર સંબંધ બતાવો,
૧૬. વિશ્વાસ અને પ્રેરકયુક્તિનો પરસ્પર સંબંધ બતાવો.
૧૭. ઇશ્વર વિષેની માન્યતા સાથે પ્રેરકયુક્તિનો શો સંબંધ છે ?
૧૮. પ્રેરકયુક્તિના અધિકાર વિષે ચર્ચા કરો.
૧૯. પ્રેરકયુક્તિ અને ઇચ્છાનો સંબંધ દર્શાવો.
૨૦. ધરાદા વિષે પ્રેરકયુક્તિ કેવી સાક્ષી આપે છે ?
૨૧. બેન્ટ્રીન્ડ રસલના મત વિષે ચર્ચા કરો.
૨૨. પ્રેરકયુક્તિ ઉત્ક્રાંતિનું પરિણામ છે એ દલીલનું ખંડન કરો.
૨૩. સદાચાર અને દુરાચારનો બદલો તેમના પોતામાં જ રહેલો છે એ વિષે ચર્ચા કરો.